

5

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΟΜΑΔΕΣ

«Το άτομο είναι ένα ομαδικό ζώο σε πόλεμο, όχι μόνο με την ομάδα και τον εαυτό του, αλλά και με εκείνες τις πλευρές του εαυτού του που συνιστούν την ανάγκη του για ομαδικότητα».

Bion, 1961: 131

«Ο εαυτός σε πόλεμο με τον εαυτό του και την ανάγκη για ομαδικότητα»

Στο δεύτερο μέρος της παρούσης εργασίας επεξεργαζόμαστε τη θεμελιώδη θέση ότι η σύγκρουση είναι μια αναπόφευκτη διαδικασία της συλλογικής ζωής. Με βάση το θεωρητικό μοντέλο του Bion και τη συνεισφορά του Foulkes για την ομαδικότητα και τις διεργασίες που συντελούνται στην «ομάδα ως όλον», υποστηρίζουμε ότι η σύγκρουση απορρέει αναπόφευκτα από τη διλημματική φύση της ίδιας της ομάδας και των διαπροσωπικών διεργασιών μέσα σε αυτήν, όσο και την εσωτερική ταλάντευση και την πάλη, όπως παρατηρεί ο Bion, του ατόμου με την ίδια του την ομαδικότητα.¹ Πρόκειται δηλαδή για την πάλη μεταξύ της ανάγκης για εξατομίκευση και της ανάγκης του «ανήκειν» και του φόβου της συγχώνευσης. Το κεντρικό σημείο εδώ είναι ότι η ταλάντευση μεταξύ των συναισθημάτων της ατομικότητας και της ομαδικότητας που αναπτύσσονται σε κάθε ομαδική διαδικασία γεννά άγχος, αμφιθυμία, παλινδρομικές διαδικασίες και

¹ Σε άλλο σημείο τονίζει τα εξής: «Το άτομο πρέπει να καταφύγει στη σχάση για να απομονώσει τον εαυτό του από την ομάδα και την ουσιαστική του ανάγκη για ομαδικότητα» (Bion, 1961, σελ. 65). Ο Alford χρησιμοποιεί τον όρο «groupie» με την έννοια του «groupishness», που χρησιμοποιεί ο Bion για να αναφερθεί στην εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου να είναι μέλος της ομάδας και να αποτελεί ένα με αυτήν (βλ. Alford, 1994, ό.π.).

πρώιμους μηχανισμούς εξάρτησης, καθώς και συναισθήματα φόβου και επιθετικότητας τα οποία προκαλούν αναπόφευκτες συγκρούσεις.

Όπως προαναφέραμε, οι Bion, Foulkes και άλλοι ομαδικοί αναλυτές αναφερόμενοι στην «ομάδα ως όλον» τη θεωρούν το φυσιολογικό ψυχολογικό χώρο του ατόμου, ο οποίος συγκροτεί πρωτογενείς φαντασιώσεις, παράδοξες και συγκρουσιακές καταστάσεις (Bion, 1961· Gibbard, 1973· Horwitz, 1983· Scheidlinger, 1964· Wells, 1980, 1985).² Η προσαρμογή του ατόμου σε αυτόν είναι ατελής, γεγονός που αντανακλάται σε μια χρόνια αμφιθυμία απέναντι στις ομάδες (Gibbard, 1973). Οι ομάδες, σύμφωνα με την Klein, προκαλούν, όπως τα μητρικά αντικείμενα, αμφιθυμικά συναισθήματα αγάπης και μίσους, ευδαιμονίας και απελπισίας, τρόμου και χαράς (Klein, 1959). Με την έννοια αυτή, το να είναι κάποιος μέλος μιας ομάδας είναι μεν προϋπόθεση για την εξέλιξή του αλλά παράλληλα και πηγή δυστυχίας, η δε ομάδα ως αντικείμενο πόθου και περιφρόνησης δημιουργεί συγχρόνως παράδοξες καταστάσεις, συχνά μάλιστα πολύ προβληματικές. Χρειάζεται εργώδης προσπάθεια για να συμβιβαστεί κάποιος με την περιφρόνηση αλλά και την εξάρτηση προς και από την ομάδα με σκοπό την πραγματοποίηση μιας αίσθησης ευεξίας (Wells, 1985).

Από τη διεξοδική ανάλυση των προηγούμενων κεφαλαίων κατέστη φανερό ότι οι δυνάμεις που κινητοποιούν τις ομαδικές διαδικασίες ερμηνεύονται μέσα από την εν δυνάμει τάση για παλινδρόμηση που ενυπάρχει σε κάθε άτομο. Η τάση αυτή συνίσταται κατεξοχήν στην ενεργοποίηση των αμυντικών μηχανισμών και των διαπροσωπικών διεργασιών, οι οποίες αντανακλούν πρώιμες σχέσεις αντικειμένου (Kernberg, 1998). Επιπροσθέτως δε προσδιορίζει και την απειλή που βιώνει το άτομο για την προσωπική του ταυτότητα, καθώς και το φόβο της ενεργοποίησης πρώιμων μορφών επιθετικότητας και συγκρούσεων σε ομαδικές καταστάσεις στις οποίες δεν υπάρχει δομή, ενώ η ηγεσία και το έργο της ομάδας τίθενται υπό αμφισβήτηση.

1. ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ

Η σύγκρουση είναι μια οικεία εμπειρία σε όλους όσοι έχουν εργαστεί με ομάδες και σε ομάδες. Είναι το αποτέλεσμα της ταυτόχρονης ύπαρ-

² Βλ. κεφάλαιο 3.

ξης αντιτιθέμενων δυνάμεων –ιδεών, ατόμων, ενδιαφερόντων, επιθυμιών, κινήτρων– οι οποίες γίνονται αντιληπτές από τα άτομα και τις ομάδες που εμπλέκονται, και αντιμετωπίζονται ως αντιθετικές, ασυμβίβαστες και αντιφατικές.³ Είναι η κατάσταση στην οποία συνυπάρχουν στοιχεία που αλληλοαναιρούνται ή εμποδίζει το ένα την ύπαρξη ή τη λειτουργία του άλλου. Σε ενδοπροσωπικό επίπεδο, είναι η έκφραση εσωτερικών ψυχικών τάσεων, κινήτρων ή απαιτήσεων που αντιτίθενται ή δε συμβιβάζονται ή λειτουργούν ανταγωνιστικά.⁴ Στην έρευνα για τη συμπεριφορά και την ψυχοδυναμική των ομάδων, η σύγκρουση θεωρείται αναπόφευκτο χαρακτηριστικό της ομαδικής ζωής και συνήθως εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα αφενός μεν των διαφορών μεταξύ των ατόμων-μελών μιας ομάδας (Deutsch, 1973· Sartre, 1976), αφετέρου δε ως η εκδραμάτιση των ενδοπροσωπικών συγκρούσεων των μελών στο διαπροσωπικό επίπεδο της ομάδας (Wells, 1980).

Οι θεωρίες της ψυχοδυναμικής των ομάδων και της ομαδικής ψυχοθεραπείας συνήθως τείνουν να τοποθετούν σε δύο αντίθετους πόλους τις δημιουργικές και τις καταστροφικές δυνάμεις που συνυπάρχουν στις ομάδες. Με αυτό τον τρόπο οι συγκρούσεις αντιμετωπίζονται είτε ως ένα πρόβλημα προς επίλυση είτε ως μια φάση στην εξέλιξη της ομάδας και όχι γενικώς ως μια αναπόφευκτη διαδικασία της συλλογικής ζωής. Με τις θεωρητικές και κλινικές συνεισφορές των Bion και Foulkes, καθώς και της ανάλυσης της έννοιας της ομαδικότητας και της νεότερης ψυχαναλυτικής σκέψης, διαπιστώνουμε ότι στην πραγματικότητα οι δυνάμεις αυτές αλληλεπιδρούν και αλληλοσυμπληρώνονται. Πιστεύουμε ότι η κατανόηση των καταστροφικών δυνάμεων που αναπτύσσονται στις ομάδες μέσα από αυτή την ταλάντευση προσφέρουν μια νέα οπτική στη διερεύνηση της φύσης των σχέσεων, όπως και εναλλακτικούς τρόπους αντιμετώπισης της επιθετικής συμπεριφοράς και των συγκρούσεων. Ο Nitsun αναφέρει ότι η αναγνώριση των καταστροφικών δυνάμεων στις ομάδες προσφέρει στο θεραπευτή εναλλακτικούς τρόπους αντιμετώπισης των συγκρούσεων μέσα σε

³ Ο όρος «conflict» (σύγκρουση) στα αγγλικά υποδηλώνει την έννοια της διαφώνιας, της διάσπασης απόψεων, της διένεξης και των προστριβών μεταξύ των μελών μιας ομάδας, προέρχεται δε από τη λατινική λέξη «conflictus», «striking together with force», που σημαίνει αμφίδρομο χτύπημα με δύναμη. Στις συγκρούσεις που αναδύονται στις ομάδες, λέξεις, συναισθήματα και δράσεις αλληλεπιδρούν με καταστροφικές συνέπειες. Όταν οι συγκρούσεις κατακλύζουν μια ομάδα, τα μέλη της συνήθως έρχονται αντιμέτωπα με ένταση και δεν υποστηρίζουν το ένα το άλλο (βλ. Forsyth, 1999, σελ. 235-266· Boardman & Horowitz, 1994).

⁴ Βλ. Μπαμπινιώτης (2002), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, σελ. 1676.

αυτές, βοηθά στην απελευθέρωση των δημιουργικών διεργασιών και ενδυναμώνει τις θεωρητικές βάσεις της ομαδικής ψυχοθεραπείας (Nitsun, 1996). Η αναγνώριση ότι η σύγκρουση είναι μια αναπόφευκτη διαδικασία της συλλογικής ζωής δίνει μια άλλη διάσταση στην *ad extra* έκφραση της αμφιθυμίας και των συγκρούσεων στη σύγχρονη εποχή, τόσο στο επίπεδο των μικρών ομάδων, της οικογένειας, των ομάδων εργασίας, όσο και στο επίπεδο των διεθνικών και των διαπολιτισμικών σχέσεων.

Η σύγκρουση μέσα από την κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση

Στο πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας και της δυναμικής των ομάδων, η σύγκρουση έχει μελετηθεί στο ενδο-ομαδικό και δι-ομαδικό επίπεδο, ειδικότερα όμως σε μικρές ομάδες, καθώς και σε φαινόμενα κοινωνικής επίδρασης, συμμόρφωσης και υπακοής.⁵ Ως αίτια των συγκρούσεων στις ομάδες αναφέρονται: Πρώτον, προσωπικοί λόγοι οι οποίοι αφορούν κυρίως συγκρούσεις της προσωπικότητας (Wall & Nollan, 1987). Πρόκειται για συγκινησιακές, συναισθηματικές και επικοινωνιακές συγκρούσεις (Jehn, 1995), που έχουν τις ρίζες τους στην αντιπάθεια των ατόμων για τα άλλα μέλη της ομάδας. Δεύτερον, τα ουσιαστικά ή πραγματικά αίτια (substantive conflicts), τα οποία αναφέρονται στις διαφωνίες για τα σχέδια και τους ρεαλιστικούς στόχους (Putnam, 1986). Τρίτον, οι διαφορές που προκύπτουν σχετικά με τις μεθόδους και τις διεργασίες οι οποίες απαιτούνται για την επίτευξη των στόχων της ομάδας (Smoke & Zajonc, 1962). Τέταρτον, όσα προκύπτουν από τον ανταγωνισμό μεταξύ των μελών μιας ομάδας. Πέμπτον, αυτά που έχουν ως βάση κοινωνικά διλήμματα: τα διλήμματα αυτά κινητοποιούνται μέσα από τις διαδικασίες της ομάδας και αναφέρονται στις περιπτώσεις όπου τα ατομικά κίνητρα εμποδίζουν τα κίνητρα της ομάδας, με συνέπεια το συλλογικό πρόσωπο της ομάδας να παρεμβαίνει για να επαναφέρει την ισορροπία.⁶

⁵ Βλ. σχετικά Perez & Mugny (1996), *Η Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης. Διαδικασίες Κοινωνικής Επίρροψης*. Επιμέλεια: Παπαστάμου και Μαντόγλου. Επίσης, Forsyth, D., *Group Dynamics* (1999), σελ. 235-236 και Napier & Gershenfeld, 1993.

⁶ Η μελέτη των συγκρούσεων μεταξύ εθνών σε διακρατικές έρευνες αντλεί στοιχεία από ποικίλους επιστημονικούς τομείς: Ψυχολογία, Κοινωνιολογία, Ιστορία. Για θέματα που αφορούν τις διομαδικές σχέσεις μέσα από μια κοινωνιοψυχολογική δυναμική, βλ. σχετικά: Παπαστάμου Στ. (1990) (επιμ.), *Διομαδικές Σχέσεις*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

Η βιβλιογραφική ανασκόπηση δείχνει ότι, παρ' όλο το πλήθος των εργασιών για τη συμπεριφορά των ομάδων, η σύγκρουση ως ιδιαίτερο φαινόμενο των ομάδων δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Η ελλιπής και αποσπασματική μελέτη του φαινομένου ίσως οφείλεται αφενός μεν στο γεγονός ότι κάθε ομαδική διαδικασία, εκτός των άλλων, εκφράζεται κατεξοχήν με σύγκρουση, αφετέρου δε στον παράδοξο χαρακτήρα της ίδιας της ομάδας, η οποία ορίζει την ύπαρξή της μέσα από την αντίθεση μεταξύ του ατομικού και του συλλογικού, του προσωπικού και του κοινωνικού. Παρότι οι μελέτες δείχνουν ότι διάφορες αντιθετικές και ασυμβίβαστες δυνάμεις είναι πάντα παρούσες στις ομάδες, οι ερευνητές αντιμετωπίζουν τις δυνάμεις αυτές ως ένα ιδιαίτερο πεδίο μελέτης. Το αποτέλεσμα αυτής της αντιμετώπισης είναι να διερευνάται η σύγκρουση μέσα από μια φαινομενολογική οπτική, είτε ως προς τα αίτιά της,⁷ είτε ως μια φάση στην εξέλιξη της ομάδας, είτε ως ένα πρόβλημα που χρειάζεται επίλυση ή διαδικασίες διαπραγμάτευσης. Η διερεύνηση αυτή πραγματοποιείται κυρίως μέσα από τις διαστάσεις της αποτελεσματικότητας της ομάδας (group effectiveness), της συνεκτικότητας (group cohesiveness) ή της λήψης αποφάσεων και της ανάπτυξης της «ομαδικής σκέψης» (groupthink) (Janis, 1982).

Σε όλες τις περιπτώσεις, η σύγκρουση αντιμετωπίζεται όχι απλώς ως μια αναπόφευκτη κατάσταση με αρνητικές επιπτώσεις, αλλά και ως απαραίτητο συστατικό για την αποτελεσματικότητα της ομάδας και τη διατήρηση της συνοχής της. Εάν η σύγκρουση είναι εκτός ελέγχου, μπορεί να διαλύσει την ομάδα. Όμως στην πλειονότητα των περιπτώσεων η σύγκρουση έχει θετικές συνέπειες. Σύμφωνα με την κοινωνιολογική άποψη, η δυναμική φύση της ομάδας καθ' εαυτήν ενθαρρύνει συνεχείς αλλαγές σε αυτήν, ωστόσο παράλληλα με κάθε αλλαγή αναπτύσσονται εντάσεις και άγχος που εκφράζονται ποικιλοτρόπως μέσα από τη σύγκρουση. Σε σπάνιες περιπτώσεις οι συγκρούσεις μπορεί να αποφευχθούν μέσα από έναν τέλειο συντονισμό δράσεων, ενώ τις περισσότερες φορές οι δυνάμεις που αναπτύσσονται μέσα από την αλληλεπίδραση και τις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών επηρεάζουν οποιαδήποτε δράση. Σύμφωνα με τον Fisher (1980), η έλλειψη συγκρούσεων δεν αποτελεί απαραίτητα ένδειξη θετικών διαπροσωπικών σχέσεων, αλλά έλλειψη κινήτρων, καθώς και έλλειψη δέσμευσης και εμπλοκής των μελών στις δραστηριότητες και στους στόχους της ομάδας.

⁷ D. Forsyth (1999), *Group Dynamics*, third edition, σελ. 235-266, και I. Engleberg & D. Wynn (2003), *Working in Groups*, σελ. 33-37.

Οι πιο πολλές θεωρίες σχετικά με τις φάσεις ανάπτυξης της ομάδας αντιμετωπίζουν τη σύγκρουση ως μια αναγκαία φάση στην εξέλιξη της ομάδας, η οποία, αν δεν αναλυθεί και ξεπεραστεί, καθιστά ανέφικτη την πρόοδο της ομάδας. Λόγου χάρη, στο μοντέλο των Tuckman και Jehnson (1977, Tuckman, 1965), η σύγκρουση αποτελεί την κύρια διεργασία της δεύτερης από μια σειρά πέντε φάσεων [δηλαδή τη *γέννηση* (*forming, orientation*), τον *αγώνα για επικράτηση* (*storming, conflict*), τη *ρύθμιση* (*norming, structure*), την *απόδοση* (*performing, work*) και τη *λύση-διάλυση* (*dissolution, adjourning*)].⁸ Στη φάση αυτή τα μέλη της ομάδας παλεύουν για τον καθορισμό των στόχων της, για τις σχέσεις τους και τους ρόλους που θα διαδραματίσουν σε αυτήν. Στις μεγάλες ομάδες η σύγκρουση συνήθως εστιάζει στις σχέσεις μεταξύ του αρχηγού και των άλλων μελών της ομάδας. Παρότι τα άτομα αρχικώς αποδέχονται την καθοδήγηση του ηγέτη, στη συνέχεια, καθώς τίθενται σε λειτουργία οι ομαδικές διαδικασίες, αναπτύσσονται συγκρούσεις μεταξύ του αρχηγού και των μελών οι οποίες διαταράσσουν τη λειτουργία της. Αναφερόμενοι στις φάσεις εξέλιξης της ομάδας, αλλά μέσα από μια ψυχοδυναμική οπτική, οι Bennis και Shepard (1956) και Slatter (1966) περιέγραψαν επίσης τη σύγκρουση ως μια φάση όπου τα μέλη της ομάδας συγκρούονται και επαναστατούν ενάντια στον ηγέτη ή συγκροτούν αντίθετες και αλληλοσυγκρουόμενες υποομάδες. Τα μέλη της ομάδας μπορεί να ταλαντεύονται μεταξύ «μάχης-φυγής» (*fight-flight*). Μερικά από τα μέλη μπορεί να προκαλούν τις αποφάσεις και τις αξιώσεις του αρχηγού (*μάχη*), ενώ άλλα μέλη μπορεί να περιορίζουν τις επαφές με τον αρχηγό (*φυγή*). Οι συγκρούσεις μειώνονται όταν αναπτύσσονται σταθερά σχήματα ηγεσίας, αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας (Tuckman, 1965· Wheelan & McKeage, 1993).⁹ Ο Fisher περιγράφει επίσης τη σύγκρουση ως τη δεύτερη από μια σειρά παρόμοιων φάσεων οι οποίες εστιάζουν κυρίως στις διεργασίες λήψης ομαδικών αποφάσεων (Fisher, 1970).¹⁰ Κατά τη διάρκεια της φάσης αυτής εκφράζονται διαφορετικές κρίσιμες απόψεις, γνώμες, υποδείξεις και επιχειρήματα, συνεπώς οποιαδήποτε σύγκρουση και αμφισβήτηση θεωρείται φυσιολογική.

⁸ Βλ. σχετικά κεφάλαιο 7, σελ. 190-194.

⁹ Σύμφωνα με αυτή την ψυχοδυναμική εκδοχή, οι συγκρούσεις που αναπτύσσονται στις ομάδες είναι άμεσα συνδεδεμένες με θέματα ηγεσίας και εξουσίας (βλ. Forsyth, ό.π., σελ. 156).

¹⁰ Κατά τον Fisher, μια ιδανική ομάδα λήψης αποφάσεων βιώνει τις ακόλουθες φάσεις: *προσανατολισμό* (*orientation*), *σύγκρουση* (*conflict*), *ανάδυση* (*emergence*), *ενδυνάμωση* (*reinforcement*). Η σύγκρουση αναπτύσσεται στη δεύτερη φάση αντίστοιχα με τα στάδια ανάπτυξης του Tuckman. Βλ. Engleberg & Wynn (2003), *Working in Groups*, σελ. 33-37.

Η σύγκρουση μέσα από την ψυχαναλυτική προσέγγιση

Η ψυχαναλυτική θεωρία είναι η κατεξοχήν θεωρία της σύγκρουσης. Όπως αναφέραμε στην εισαγωγή, ο Freud σε μια κοινωνιολογική προσέγγιση της θεωρίας του απεικονίζει την κοινωνία διαχωρισμένη σε μάζες/γιους αφενός και αρχηγούς/πατέρες αφετέρου. Μέσα από τη θεωρία του, η οποία οικοδομείται στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα, αποκωδικοποιεί ευρείας έκτασης κοινωνικές συγκρούσεις, υποστηρίζοντας ότι εκφράζουν μια λανθάνουσα, ασυνείδητη διαγενεακή σύγκρουση, η οποία επικεντρώνεται στις απαιτήσεις του αρχηγού/πατέρα για υποταγή και στην απροθυμία ή στην άρνηση των γιων να υποκύψουν στις επιταγές του πατέρα. Είναι αλήθεια ότι η αποτύπωση των ασυνείδητων επιθυμιών που βρίσκονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, αλλά και με την πραγματικότητα του ατόμου, αποτελεί τον κύριο άξονα της ψυχαναλυτικής σκέψης και έχει καταστεί ένα μέρος της κουλτούρας μας.

Πολλοί σχολιαστές της θεωρίας του Freud υποστηρίζουν ότι οι ιδέες του για την ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων, σύμφωνα με την ανάλυση του οιδιποδείου συμπλέγματος, διερευνούν εις βάθος την αμφιθυμία η οποία είναι εγγενής, ενδιάθετη τάση σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις. Μάλιστα, ορισμένοι σχολιαστές τονίζουν ότι η έμφαση του Freud, στο έργο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, προς την έκφραση της επιθετικότητας και τα αμφιθυμικά συναισθήματα των ατόμων έγκειται στο γεγονός ότι τα υλικά αγαθά και οι σκοπιμότητες δεν επαρκούν για να υπερβούν την πρωτογενή αμφιθυμία της ανθρώπινης ύπαρξης (Brunner, 1998· Kernberg, 1994· Guntrip, 1982). Κατά τον Freud, μόνο μέσα από τις σύγχρονες και αμφίδρομα αντιθετικές δράσεις των δύο πρωτογενών ενορμήσεων –του έρωτα και του θανάτου– και όχι μόνο μέσα από το ένα ή το άλλο, μπορούμε να εξηγήσουμε την ποικιλία και την πολλαπλότητα των φαινομένων της ζωής (Freud, 1937, σελ. 243). Το οιδιπόδειο μοντέλο, μέσα από την ερμηνεία της αέναης και άλυτης σύγκρουσης μεταξύ του έρωτα και του θανάτου, έδωσε τη δυνατότητα στον Freud να αναλύσει τις συναισθηματικές δυνάμεις που «καθοδηγούν» εσωτερικά τις κοινωνικές σχέσεις αλλά και τα παγκόσμια γεγονότα.¹¹

¹¹ Πολλοί σχολιαστές των θεωριών του Freud υποστηρίζουν ευρέως ότι, καίτοι ο Freud επικεντρώθηκε στις εσωτερικές συγκρούσεις –το άτομο σε πόλεμο με τον εαυτό του και τις ενδοβλημένες μορφές εξουσίας– υποστήριξε ότι ο τρόπος που διαχειριζόμαστε (ή αποτυγχάνουμε να διαχειριστούμε) αυτές τις συγκρούσεις είναι συναφής με τις μορφές βίας που μαστίζουν τη

Αναφερόμενοι σχεδόν επιγραμματικά στη σύγκρουση μέσα από την ψυχολογική ανάλυση της δομής της προσωπικότητας του ατόμου, σύμφωνα με τον Freud και την κλασική ψυχαναλυτική σκέψη, διακρίνουμε δύο ειδών συγκρούσεις: Το πρώτο είδος αφορά την ενδοψυχική-ενδογενή σύγκρουση. Εξαρχής η Ψυχανάλυση θεώρησε την ψυχική σύγκρουση κεντρική έννοια στη θεωρία των νευρώσεων. Όμως, ενώ αποτελεί αναμφισβήτητα σημαντικότατο δεδομένο της ψυχαναλυτικής εμπειρίας και είναι σχετικά δύσκολο να περιγράψει κανείς τις εκδηλώσεις της, είναι πιο δύσκολο να τη διατυπώσει με όρους μεταψυχολογικής θεωρίας. Σε όλο το φροϋδικό έργο, το πρόβλημα της προέλευσης της ψυχικής σύγκρουσης επιδέχθηκε ποικίλες λύσεις. Ωστόσο μπορούμε καταρχάς να θεωρήσουμε τη σύγκρουση σε δύο, σχετικά διαφορετικά επίπεδα: σε τοπικό επίπεδο, ως σύγκρουση μεταξύ ψυχικών συστημάτων ή ψυχικών δομών, και σε οικονομικό-δυναμικό επίπεδο, ως σύγκρουση μεταξύ ενορμήσεων. Για τον Freud, ο δεύτερος τρόπος κατανόησης της ψυχικής σύγκρουσης είναι περισσότερο καίριος, αλλά η άρθρωση των δύο επιπέδων συχνά είναι δύσκολο να επιτευχθεί, γιατί ο δεδομένος ψυχικός θεσμός που συμμετέχει στη σύγκρουση δεν αντιστοιχεί απαραίτητα σε έναν ειδικό τύπο ενορμήσεων.

Στο πλαίσιο της πρώτης τοπικής, η σύγκρουση αποδίδεται σχηματικά ως η αντίθεση των υποσυστημάτων Ασυνείδητο και Προσυνείδητό-Συνείδητό. Αυτή η αντίθεση αντιστοιχεί στη δυαδικότητα των αρχών της *ηθικής* και της *πραγματικότητας*, όπου η δεύτερη προσπαθεί να επιβληθεί στην πρώτη. Κατά συνέπεια θεωρούμε ότι οι δύο συγκρουόμενες δυνάμεις είναι η σεξουαλικότητα και ένα απωθούν ψυχικό σύστημα, το οποίο εμπεριέχει τα ηθικά και αισθητικά ιδεώδη της προσωπικότητας. Πρέπει, επιπλέον, να τονίσουμε ότι η απώθηση αυτή οφείλεται στον ειδικό χαρα-

σύγχρονη εποχή. Αν η κοινωνική ζωή πηγάζει μέσα από αέναες και άλυτες συγκρούσεις, τότε τα σπέρματα της κοινωνικής διάσπασης και εξαθλίωσης είναι πάντα παρόντα. Ο Michael Roth, στο βιβλίο *Freud, Conflict and Culture*, τονίζει ότι δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο Freud ανέπτυξε τις θεωρίες του για τις κοινωνικές σχέσεις υπό το φως των θεωριών του Marx και του Darwin, θεωρίες που αναπτύχθηκαν εν μέσω ιστορικών συγκρούσεων, δίνοντας έμφαση στον αγώνα και τη μάχη ως την κύρια δύναμη της αλλαγής. Για τον Freud, η απελευθέρωση του ατόμου δεν πραγματοποιείται μόνο με την εξάλειψη της απώθησης των σεξουαλικών συναισθημάτων, αλλά με την απελευθέρωση των επιθετικών συναισθημάτων. Δεν πρέπει να λησμονούμε, συνεχίζει ο Michael Roth, ότι ο Freud, από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο έως το θάνατό του, το 1939, έγινε μάρτυρας τρομακτικών και άλογων «συμπτωμάτων» διαφόρων συγκρούσεων. Παράλογοι πόλεμοι οι οποίοι επακολούθησαν της κλιμάκωσης του αντισημιτισμού και η απειλή της κυριαρχίας των ναζί περιέβαλαν τον Freud κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ενώ προσπάθησε ο ίδιος να τα ερμηνεύσει με τους όρους του δικού του ψυχολογικού μοντέλου για τη σύγκρουση (βλ. M. Roth, 2000, *Freud, Conflict and Culture*, σελ. 13).

κπῆρα των σεξουαλικών αναπαραστάσεων, οι οποίες είναι ασυμβίβαστες και δυσάρεστες για το «Εγώ». Γι' αυτό το «Εγώ» αργότερα ο Freud αναζήτησε ένα ενορμητικό έρεισμα (ενορμήσεις του Εγώ).

Ο δεύτερος ενορμητικός δυϊσμός, που εισάγεται με το έργο *Πέραν της αρχής της ηδονής* (1920) και αναφέρεται στο οικονομικό-δυναμικό επίπεδο της ψυχικής συγκρότησης, αντιπαραθέτει ενορμήσεις ζωής και ενορμήσεις θανάτου και τροποποιεί τη λειτουργία και την κατάσταση των ενορμήσεων, θέτοντας την έννοια της ψυχικής σύγκρουσης σε νέες βάσεις: α) Προσφέρει δυνατότητα καλύτερης κατανόησης του τρόπου με τον οποίο οι ενορμητικές δυνάμεις διακινούν τα διάφορα ψυχικά συστήματα. β) Οι ενορμήσεις ζωής καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα των συγκρουσιακών αντιθέσεων. γ) Η ενόρμηση θανάτου, εκτός από πόλος σύγκρουσης, ερμηνεύεται και ως η ίδια η αρχή της σύγκρουσης. Με τη νέα αυτή θεώρηση, η τοπική σύγκρουση (μεταξύ αμυντικού και απωθημένου θεσμικού οργάνου) δεν επιβεβαιώνει πλέον την ενορμητική σύγκρουση, αφού το «id» (Αυτό) εκλαμβάνεται ως δεξαμενή ενορμήσεων, που περιλαμβάνει και τους δύο τύπους ενορμήσεων. Κατά συνέπεια η ενέργεια που χρησιμοποιεί το «εγώ» αντλείται από αυτή την κοινή δεξαμενή, κυρίως με μια μορφή ενέργειας «αποσεξουαλικοποιημένης και μετουσιωμένης».¹²

Το δεύτερο είδος σύγκρουσης αφορά τη σύγκρουση του ατόμου ως ενός συνολικού εαυτού με το εξωτερικό του περιβάλλον (Gunitrip, 1982).¹³

¹² Συμπερασματικά, θα λέγαμε, κατά Freud, ο πρώτος ενορμητικός δυϊσμός, που είναι εν δράσει από τις απαρχές της σεξουαλικότητας, με τον αποχωρισμό της σεξουαλικής ενόρμησης από τις λειτουργίες της αυτοσυντήρησης, προσπαθεί να εξηγήσει την ψυχική σύγκρουση, όταν το Εγώ βρίσκει μέσα στην ενόρμηση της αυτοσυντήρησης την απαραίτητη ενέργεια για την άμυνα εναντίον της σεξουαλικότητας. Βλ. διεξοδικότερα J. Laplanche, *Ζωή και Θάνατος στην Ψυχανάλυση*, σελ. 95 κ.εξ., Α. Green, *Η ιδιωτική τρέλα*, σελ. 157. Επίσης άρθρα των J. Laplanche και Α. Green, στο *Ίχνη*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1992, σελ. 13-49 και 87-113.

¹³ Ο Gunitrip υποστηρίζει ότι οι «ενδοπροσωπικές συγκρούσεις είναι δομικά φαινόμενα». Και συνεχίζει τονίζοντας ότι στην έρευνα των ενδοψυχικών συγκρούσεων γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι δεν υπάρχουν μεμονωμένες ορμές ή συγκινήσεις ως ολότητες, οι οποίες συγκρούονται μέσα στην ψυχή του ατόμου. Οι ορμές και οι συγκινήσεις αποτελούν δυναμικές πλευρές ή δραστηριότητες της ψυχικής κατασκευής και «η ενδοψυχική σύγκρουση αποτελεί εκδήλωση δομικών διαφορών που βρίσκονται σε αντίθεση». Αυτές οι συγκρούσεις, αναφέρει ο Gunitrip, έχουν ως αποτέλεσμα τις «σχάσεις» στην πρωτογενή ψυχική κατασκευή. Ο Freud θεωρούσε ότι κάθε μία από αυτές τις διαφοροποιήσεις προσέθετε δυσκολίες στις λειτουργίες του νου και της ψυχής, προκαλώντας εσωτερική αστάθεια και αιτίες ασθένειας. Η θεωρία του Freud, συνεχίζει ο Gunitrip, και η δομή της ψυχικής κατασκευής, που είναι το Αυτό, το Εγώ και το Υπερεγώ, μας βοηθά να κατανοήσουμε την οικουμενικότητα των εκδηλώσεων των ενδοψυχικών συγκρούσεων και να βοηθήσουμε ψυχοθεραπευτικά το άτομο (βλ. Gunitrip, 1982, σελ. 88).

Στην οικουμενικότητα της εκδήλωσης των ενδοψυχικών συγκρούσεων αναφέρθηκαν επίσης οι Hartmann, Kris και Loewenstein, υποστηρίζοντας ότι η έννοια της ψυχικής σύγκρουσης απο-

Όπως υποστηρίξαμε στο πρώτο κεφάλαιο, το αποτέλεσμα της ενδοψυχικής σύγκρουσης εκχέεται στον έξω κόσμο, όπου μέσω της διεργασίας της μετουσίωσης δομούνται η κοινωνία και ο πολιτισμός. Η σύγκρουση δημιουργείται μεταξύ του συνόλου της ψυχικής δομής και του περιβάλλοντος, αλλά στη συνέχεια αντανακλάται στην εσωτερική ανάπτυξη της ίδιας της ψυχής. Μέσα από αυτές τις διεργασίες γεννιέται το δεύτερο είδος της σύγκρουσης, αυτή τη φορά μεταξύ των εσωτερικευμένων κανόνων που προέρχονται από την κοινωνία και τον εαυτό, μεταξύ του Υπερεγώ και του Αυτό. Με άλλα λόγια, το δεύτερο είδος αφορά την αμφιθυμία μεταξύ της επιθυμίας/ευχαρίστησης και της πραγματικότητας, η οποία βρίσκει την πλήρη έκφρασή της μέσα από την οιδιπόδεια σύγκρουση και την ύπαρξη του «Άλλου».¹⁴

Σε μια υποσημείωση στο βιβλίο του *Ομαδική Ψυχολογία και ανάλυση του Εγώ*, ο Freud αναφέρει μια παρομοίωση του Schopenhauer όπου σκιαγραφείται το πρόβλημα των κοινωνικών σχέσεων μέσα από την εικόνα μιας ομάδας από σκαντζόχοιρους οι οποίοι στριμώνχονται ο ένας πάνω στον άλλο σε μια κρύα χειμωνιάτικη μέρα για να ζεσταθούν. Όταν έρχονται αρκετά κοντά για να αισθανθούν τη ζεστασιά, συγχρόνως αλληλοτσιμπιούνται με τα αγκάθια τους και απωθούνται. Το κρύο τούς φέρνει κοντά, αλλά τα αγκάθια τους –τα ίδια τους τα σώματα– τους χωρίζουν. Έτσι, συνεχίζει ο Schopenhauer, κινούνται μπρος και πίσω μέχρι να βρεθεί μια μέση απόσταση, ικανοποιητική, αποδεκτή, ανεκτή και από τα δύο μέρη. Στην παρομοίωση αυτή αναδύεται η αμφιθυμία για την «ύπαρξη του άλλου», η οποία βρίσκεται στη βάση κάθε κοινωνικής σχέσης (Roth, 2000, σελ. 80). Οι «άλλοι» είναι απαραίτητοι για τη φυσική και τη συναι-

τελεί αναπόσπαστο μέρος στα περισσότερα θρησκευτικά και φιλοσοφικά δόγματα (Hartmann, Kris and Loewenstein, 1946, σελ. 13).

¹⁴ Η αρχή της ευχαρίστησης (ηδονής), η οποία κυριαρχούσε στη φροϋδική μεταψυχολογία, επανεξετάστηκε υπό το φως της θεωρίας μιας «σχέσης με το αντικείμενο» τοποθετημένης μέσα στην πραγματικότητα. Στη θεωρία του Freud το υποκείμενο υπακούει στην αρχή της ηδονής όταν ο χωρισμός είναι καταστροφικός γι' αυτό και στην αρχή της πραγματικότητας όταν έχει μάθει πώς να τον ελέγχει. Αυτός ο έλεγχος επιτελείται μέσω του συμβολισμού (βλ. το παράδειγμα «fort-da» στο *Πέραν της αρχής της ηδονής*). Για τον Freud, δεν είναι η παρουσία του αντικειμένου, όσο κι αν παρέχει ευχαρίστηση, που θα μπορούσε να προσφέρει μια ικανοποιητική λύση. Αντίθετα, η απουσία του αντικειμένου, πηγή της συμβολικής σκέψης, μπορούσε να οδηγήσει στην αρχή της πραγματικότητας, αρχή η οποία σιγά σιγά άφησε να εννοηθεί ότι η κατοχή του αντικειμένου ήταν περισσότερο πραγματική απ' όσο η απουσία του, αλλά ότι η πραγματικότητα που έχει να εξουσιάσει κανείς είναι ακριβώς η απουσία του αντικειμένου. Η απουσία του αντικειμένου είναι η συνθήκη η οποία κρίνεται ως πλέον απαραίτητη για την ανάπτυξη της συμβολικής σκέψης.

σθηματική επιβίωση του ατόμου, εφόσον παρέχουν τη συνεργασία, την αγάπη και την ικανοποίηση που ζητά κάθε άτομο, αλλά συγχρόνως βιώνονται σαν φοβερή δοκιμασία, απειλή και εμπόδιο για την ελευθερία (βλ. υποκεφάλαιο 1,2).

Όσον αφορά την ανάπτυξη της επιθετικότητας και των συγκρούσεων στις ομάδες, ορισμένοι θεωρητικοί της κλασικής ψυχαναλυτικής σκέψης υποστηρίζουν ότι σε όλες τις ομάδες υπάρχει ένα συγκρουσιακό υπόστρωμα, το οποίο πηγάζει από την πρωτογενή ορδή και ότι η συλλογικότητα που αναπτύσσεται στις ομάδες γεννιέται από μια συλλογική επιθυμία πατροκτονίας. Αυτή η συλλογικότητα και η επιθυμία διατήρησης της ομάδας βρίσκονται συνεχώς υπό επιτήρηση τόσο από τον αρχηγό, όσο και από τα θεσμοθετημένα ταμπού (τα οποία δεν επιτρέπουν την έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων προς τον αρχηγό). Σε κάθε ομάδα, στα πρώτα στάδια, ο ηγέτης φροντίζει για τη διατήρηση της συλλογικότητας, ενώ στη συνέχεια το έργο αυτό το αναλαμβάνει η ομάδα. Προβάλλοντας στον ηγέτη αυτή την εξουσιαστική δύναμη που εξασφαλίζει τη διατήρηση της ομάδας, η πρωτογενής ασυνείδητη καταστροφικότητα μεταμορφώνεται, οπότε η ομάδα μετατρέπεται σε έναν αρκετά ασφαλή χώρο όπου μπορεί να αναπτυχθεί το αίσθημα του *ανήκειν* για τα μέλη της. Η *ασυνείδητη φαντασίωση* του «κάθετου δεσμού» –ότι ο αρχηγός της ομάδας αγαπά εξίσου όλα τα μέλη– ενισχύει την εξιδανίκευση και μια παλινδρομική σχέση με τον αρχηγό. Τα μέλη της ομάδας αισθάνονται ότι βρίσκονται πλέον στην ίδια θέση με τον αρχηγό. Τα συναισθήματα αυτά οδηγούν στην ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ τους, που λέγεται «οριζόντιος δεσμός» (Vella, 1999). Φαίνεται ότι ο φόβος για τη δύναμη της ενόρμησης θανάτου και των καταστροφικών δυνάμεων που καθορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων δεν επέτρεψε στις ιδέες του Freud να ασκήσουν μεγαλύτερη επίδραση στις ομαδικές θεωρίες, ενώ, αντίθετα, έστρεψε το ενδιαφέρον προς τις περισσότερες φιλικές θεωρίες των αντικειμενότροπων σχέσεων (Vella, 1999).

Η σύγκρουση στο πεδίο της θεωρίας των αντικειμενότροπων σχέσεων και της ψυχοδυναμικής των ομάδων

Στη νεότερη ψυχαναλυτική σκέψη, ιδίως στο πλαίσιο των προσεγγίσεων των αντικειμενότροπων σχέσεων, στις οποίες στηρίζονται τα μοντέλα και οι θεωρίες της ψυχοδυναμικής των ομάδων, οι ασυνείδητες ενδοπρο-

σωπικές συγκρούσεις δεν αποτελούν πρωτογενείς συγκρούσεις ενορμήσεων και αμυντικών μηχανισμών, αλλά εμπεριέχουν πάντα, όπως αναφέρει ο Kernberg (1994), αναπαραστάσεις του εαυτού και του αντικειμένου.¹⁵ Δηλαδή αποτελούν συγκρούσεις μεταξύ αναπαραστάσεων μερικών αντικειμένων ή τμημάτων του εαυτού κάτω από την επίδραση μιας καθοριστικής ενόρμησης (κλινικά, μιας συγκινησιακής προδιάθεσης) και άλλων αντιτιθέμενων μερικών αναπαραστάσεων και τμημάτων του εαυτού και των αντίστοιχων συναισθηματικών προδιαθέσεων, τα οποία αντανakλούν τους αμυντικούς μηχανισμούς του ατόμου (Kernberg, 1994). Με την έννοια αυτή, το παράγωγο κάθε ενόρμησης βρίσκει έκφραση μέσα από πρώιμες σχέσεις αντικειμένου, ενώ ταυτόχρονα οι άμυνες αντανakλώνται σε εσωτερικευμένες αντικειμενότητες σχέσεις. Η σύγκρουση επισυμβαίνει ακριβώς σε αυτές τις ενδοψυχικές δομές. Ως εκ τούτου, κάθε αμυντική συμπεριφορά αντανakλά τη δραστηριοποίηση μιας ομάδας αμυντικών αναπαραστάσεων του εαυτού και των αντικειμένων του ενάντια σε μια ανατιθέμενη και συνάμα τρομακτική ομάδα απωθημένων αναπαραστάσεων.¹⁶

¹⁵ Ο Kernberg παρατηρεί ότι για την εσωτερίκευση των σχέσεων αντικειμένου το πρώιμο Εγώ πρέπει να επιτελέσει δύο θεμελιώδη έργα: τη διαφοροποίηση μεταξύ των εικόνων εαυτού και των εικόνων αντικειμένου, οι οποίες αποτελούν μέρος των πρώιμων ενδοβολών και ταυτίσεων, και την αρτίωση των εικόνων εαυτού και των εικόνων αντικειμένου, που έχουν συγκροτηθεί υπό την επίδραση λιβιδινικών ενορμητικών παραγώγων με τις αντίστοιχες εικόνες εαυτού και αντικειμένου. Βλ. Kernberg, *Οριακές καταστάσεις και παθολογικός ναρκισσισμός*, σελ. 56. Στο πλαίσιο αυτής της συνθετικής εργασίας του Εγώ, οι μερικές εικόνες εαυτού και αντικειμένου αρτιώνονται σε αναπαραστάσεις ολικού εαυτού και αντικειμένου και γίνονται ρεαλιστικότερες.

¹⁶ Ο Kernberg δίνει εδώ το παράδειγμα ενός υπερβολικά ενδοτικού και ταπεινού άνδρα, ο οποίος μπορεί να συμπεριφέρεται κάτω από την επίδραση μηχανισμών που απαρτίζουν μια αυτο-εικόνα που φαίνεται να υπακούει εκούσια σε μια δυναμική γονεϊκή φιγούρα (ή αντικείμενο σχέσης). Οι αναπαραστάσεις αυτές όμως ενεργοποιούν μηχανισμούς άμυνας ενάντια σε μια απωθημένη αυτο-εικόνα, η οποία θέλει να επαναστατήσει προς τη σαδιστική και ευνουχιστική γονεϊκή εικόνα (βλ. Kernberg, 1994, σελ. 155-158).

Ο Fairbairn (1981), αναφερόμενος στην ψυχοπαθολογία των διαφόρων σταδίων της πρωτογενούς ανάπτυξης του ατόμου, υποστηρίζει ότι η εμφάνιση της αμφιθυμίας χαρακτηρίζει το ύστερο στοματικό στάδιο. Η συγκινησιακή σύγκρουση η οποία εμφανίζεται σε σχέση με τις αντικειμενότητες σχέσεις κατά το πρώιμο στοματικό στάδιο παίρνει τη μορφή ενός εναλλακτικού διπλού «θέλω ή δε θέλω το μητρικό στήθος» ή, αλλιώς, «να αγαπήσω ή να μην αγαπήσω». Αυτή είναι η σύγκρουση η οποία χαρακτηρίζει μια σχιζοειδή θέση. Ενώ η σύγκρουση που χαρακτηρίζει το ύστερο στοματικό στάδιο επιλύεται μέσα στο αμφιθυμικό δίπολο «θέλω το μητρικό στήθος ή το απωθώ» ή, αλλιώς, *να αγαπήσω ή να μισήσω*. Αυτή είναι η σύγκρουση που αποτελεί τη βάση της καταθλιπτικής θέσης. Ως εκ τούτου, το κύριο πρόβλημα σε ένα σχιζοειδές άτομο είναι πώς θα αγαπήσει χωρίς να καταστρέψει με την αγάπη, ενώ το κύριο πρόβλημα στο καταθλιπτικό άτομο είναι πώς θα αγαπήσει χωρίς να καταστρέψει με το μίσος. Αυτά είναι, βέβαια, δύο διαφορετικά προβλήματα. Η σύγκρουση που κυριαρχεί στη σχιζοειδή θέση είναι πολύ περισσότερο

Όσον αφορά την ψυχοδυναμική των ομάδων και τη διερεύνηση της σύγκρουσης μέσα από το μοντέλο των αντικειμενότροπων σχέσεων, παρατηρούμε ότι τα θεωρητικά μοντέλα των Bion, Foulkes, Anzieu, καθώς και οι προσεγγίσεις των συγχρόνων θεωριών της ψυχοδυναμικής των ομάδων χρησιμοποιούν συνήθως τους ίδιους μηχανισμούς μελέτης των ενδοπροσωπικών συγκρούσεων, όπως, π.χ., ασυνείδητα κίνητρα και αρχαϊκές άμυνες, για τη μελέτη των ενδο-ομαδικών και στη συνέχεια των δι-ομαδικών συγκρούσεων. Οι Morgan και Thomas αναφέρονται σε τρεις βασικές παραδοχές οι οποίες χαρακτηρίζουν τις πρωτογενείς διαδικασίες ανάπτυξης του ατόμου, καθώς και τις αντικειμενότροπες σχέσεις, σύμφωνα με τις σημαντικότερες σχολές της ατομικής ανάλυσης (Morgan & Thomas, 2005, σελ. 117-120).

Η πρώτη παραδοχή αναφέρεται στις ασυνείδητες διαδικασίες που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και τη συνείδηση, οι οποίες μπορεί να προκαλέσουν φαινομενικά ανορθολογικές συμπεριφορές και συναισθήματα. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, πολλές από τις συμπεριφορές ατόμων αλλά και ομάδων φαίνονται συχνά αδικαιολόγητες και παράλογες. Ένα παράδειγμα λειτουργίας ασυνείδητων κινήτρων σε ομάδες και οργανισμούς θα μπορούσε να είναι η ασυνείδητη σύγκρουση ανάμεσα στις απαιτήσεις κάποιου έργου που πρέπει να ολοκληρωθεί και τις ασυνείδητες ανάγκες των ατόμων-μελών της ομάδας που έχει συσταθεί για να εργαστεί και να ολοκληρώσει το έργο (Morgan & Thomas, 2005). Λόγου χάρη, σε μια εκπαιδευτική επιτροπή που έχει συσταθεί με στόχο την ανανέωση κάποιου εκπαιδευτικού προγράμματος, κάποιο μέλος της επιτροπής μπορεί να επηρεάσει τη λήψη αποφάσεων ή να επιβραδύνει την ολοκλήρωση του έργου με το να εισάγει συνεχώς καινούργιες προτάσεις, να ζητά διευκρινίσεις, να προσπαθεί να αναβάλλει τις συναντήσεις της επιτροπής, να υποκινεί υποομάδες με αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις και με πολλές άλλες συμπεριφορές, που συχνά οδηγούν σε συγκρούσεις και αναβολή του έργου. Στην περίπτωση αυτή, το συγκεκριμένο άτομο μπορεί να δρα όχι μόνο με πρόθεση να επιτύχει κάποιους συνειδητούς στόχους, αλλά και με βάση κάποιες ασυνείδητες ανάγκες που αφορούν ενδοβλημένα πρότυπα σχέσεων του εαυτού με τον Άλλο, όπως, π.χ., ανάγκες εξάρτησης

καταστροφική από τη σύγκρουση που κυριαρχεί στην καταθλιπτική θέση. Και επειδή η σχιζοειδής θέση έχει τις ρίζες της σε ένα πιο πρώιμο στάδιο ανάπτυξης, το σχιζοειδές άτομο είναι λιγότερο ικανό απ' ό,τι το καταθλιπτικό να αντιμετωπίζει συγκρούσεις (Fairbairn, 1981, *Psychoanalytic studies of the Personality*, σελ. 46-58).

αλλά και αυτονομίας, αναγνώρισης και αποδοχής, ταυτίσεις με αντικείμενα αγάπης αλλά και προβολές μίσους και επιθετικότητας. Στις περιπτώσεις αυτές, με όρους του Bion, στην ομάδα της εκπαιδευτικής επιτροπής λειτουργούν παράλληλα η *ομάδα έργου*, η οποία, όπως προαναφέραμε, κινείται βάσει μιας ορθολογικής τάσης διεκπεραίωσης του σκοπού της ομάδας, και η *ομάδα βασικών υποθέσεων*, η οποία εκφράζει τη συναισθηματική ζωή της «ομάδας ως όλου».

Η δεύτερη παραδοχή αφορά τη συνεχή επίδραση που ασκούν στην ενήλικη ζωή του ατόμου οι πρώιμες εμπειρίες της ζωής του. Οι συνεισφορές των Winnicott, Bowlby και Klein επικεντρώνονται σε αυτή την άποψη. Οι θεωρίες τους συγκλίνουν ως προς τη σημασία που έχουν για το βρέφος οι σχέσεις αντικειμένου στην πρώιμη παιδική ηλικία. Συναφής είναι η άποψη ότι η αναλυτική ή η ψυχοθεραπευτική ομάδα παρέχει το ιδανικό μέσο για τη διερεύνηση του εσωτερικού διυποκειμενικού κόσμου του ατόμου, ο οποίος εκδραματίζεται κατά τη διάρκεια των ομαδικών διεργασιών μέσα από τις αναδυόμενες μεταβιβάσεις προς τα άλλα μέλη της ομάδας και της «ομάδας ως όλου» (Brown & Zinkin, 2000).

Με βάση τη νεότερη ψυχαναλυτική θεωρία, στην οποία συγκλίνουν οι απόψεις των Bowlby, Winnicott και Klein, το άτομο δημιουργεί εσωτερικές εικόνες του εαυτού με τις οποίες πορεύεται στη ζωή του, ενδοβάλλοντας όχι μόνο τις ταυτίσεις του εαυτού του με τα αντικείμενα πόθου, αλλά και τις σχέσεις του με τα αντικείμενα.

Υπό την έννοια αυτή, δεν ενδοβάλλονται οι άνθρωποι μόνο ως άτομα ή ζευγάρια ατόμων, αλλά και οι σχέσεις των ανθρώπων και «οι άνθρωποι που βρίσκονται σε ομάδες», δημιουργώντας εικόνες μιας «εσωτερικευμένης ομάδας» (Morgan & Thomas, 2005). Οι εσωτερικευμένες αυτές ομάδες αντανakλούν τις πρώιμες εμπειρίες των ατόμων οι οποίες, όπως προκύπτει μέσα από ανθρωπολογικές μελέτες σε όλους τους πολιτισμούς, λαμβάνουν χώρα σε κάποιου είδους συγγενικό ή οικογενειακό σύστημα και, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική άποψη, καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο κάθε άτομο βιώνει την υπαγωγή του σε οποιαδήποτε ομάδα κατά τη διάρκεια της ζωής του. Μπορεί, λόγου χάρη, η υπαγωγή του ατόμου σε κάποια ομάδα και η συνύπαρξή του με άλλα άτομα να ανακαλέσει εικόνες από το πρωτογενές οικογενειακό σύστημα, καθώς και πρώιμα άγχη που συνόδευσαν τις πρώτες οικογενειακές σχέσεις. Αυτό πιθανόν να έχει ως αποτέλεσμα την παλινδρόμηση του ατόμου σε πρώιμα στάδια ανάπτυξης και την εμφάνιση αρχαϊκών αμυνών που έχουν ως στόχο την προστα-

σία του ατόμου από το άγχος αναβίωσης ενός έντονου ψυχικού τραύματος το οποίο συνόδευε τις πρώιμες αντικειμενότητες σχέσεις. Τα μέλη, π.χ., μιας ομάδας μπορεί να αισθανθούν άγχος και αντικρουόμενα συναισθήματα εξαιτίας της αναβίωσης συμπεριφορών που προέρχονται από τις αδελφικές σχέσεις, όπως, λόγου χάρη, «αντιπαλότητα, ζήλια, υποτιμητική αντιμετώπιση, αδυναμία να κάνουμε τον εαυτό μας να ακουστεί». Ή, ακόμα, όταν συγκρουσιακά και αμφιθυμικά συναισθήματα αγάπης και μίσους, που έχει βιώσει το άτομο για τα γονεϊκά πρότυπα, μεταβιβάζονται συνήθως στα πιο σημαντικά μέλη ή στον ηγέτη της ομάδας και αναβιώνονται ως άγχη συνοδευόμενα από συναισθήματα πίεσης ή απαξίωσης προς αυτούς. Συνεπώς η ιδέα της «εσωτερικευμένης ομάδας» υποδεικνύει έναν καινούργιο τρόπο για να κατανοήσουμε το πώς επιδρά στο άτομο και στις συγκινησιακές και συναισθηματικές του αντιδράσεις η υπαγωγή του σε διάφορες ομάδες κατά την ενήλικη ζωή, καθώς και τις διεργασίες της παλινδρόμησης, της μεταβίβασης¹⁷ και της ταύτισης με πρόσωπα εξουσίας σε μικρές και μεγάλες ομάδες.

Η τρίτη παραδοχή αφορά την ανάπτυξη των αμυντικών μηχανισμών απέναντι στο άγχος. Σύμφωνα με την κλασική αλλά και τη νεότερη ψυχαναλυτική θεωρία, οι αμυντικοί μηχανισμοί ενεργοποιούνται με στόχο να μειώσουν το άγχος και τον ψυχικό πόνο, κάθε φορά που αντιτιθέμενες δυνάμεις αναπτύσσονται στο εσωτερικό του ατόμου αμφιθυμικά συναισθήματα και συγκρούσεις.

Στο πρώτο μέρος της παρούσης εργασίας, αναφερθήκαμε διεξοδικά στη σχάση και στην προβλητική ταύτιση, οι οποίες, κατά την Klein και τους οπαδούς της θεωρίας των αντικειμενότητων σχέσεων, αποτελούν τις βασικές αρχαϊκές άμυνες. Τις άμυνες αυτές χρησιμοποιεί το βρέφος για να μειώσει το άγχος που προκαλεί η ένταση των πολύ πρώιμων εμπειριών, εξαιτίας της σύγκρουσης που βιώνει μεταξύ αγάπης και μίσους απέναντι στη μητέρα. Για παράδειγμα, στον αμυντικό μηχανισμό της σχάσης, σύμφωνα με την Klein, τα πρώτα μερικά και ολικά αντικείμενα των ενορμήσεων, έτσι όπως εμφανίζονται στη φαντασιωσική ζωή του βρέφους, ορίζονται ως «καλά» και «κακά» αντικείμενα.¹⁸ Τα «καλά» και τα «κακά»

¹⁷ Για το θέμα της μεταβίβασης και της αντιμεταβίβασης στις ομάδες βλ. και Ναυρίδης, 2005, σελ. 146-155.

¹⁸ Όπως διευκρινίζουν οι Laplanche και Pontalis, τα εισαγωγικά που θέτει συχνά στο κείμενό της η M. Klein θέλουν να υπογραμμίσουν το φαντασιωσικό χαρακτήρα των ιδιοτήτων «καλός» και «κακός».

αντικείμενα υπόκεινται σε διαδικασίες ενδοβολής και προβολής. Η ιδιότητα του «καλού» και «κακού» αντικειμένου τούς αποδίδεται «όχι μόνο εξαιτίας του ικανοποιητικού ή ματαιωτικού τους χαρακτήρα, αλλά κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι το υποκείμενο προβάλλει σε αυτά τις λιβιδινικές ή καταστροφικές ενορμήσεις του».¹⁹ Όταν και τα δύο είδη των ενορμήσεων είναι παρόντα εξαρχής και κατευθύνονται προς το ίδιο αντικείμενο (το μαστό ως μερικό αντικείμενο ή τη μητέρα ως ολικό αντικείμενο), τότε το βρέφος στο οποίο η αμφιθυμία προκαλεί άγχος προσπαθεί να την ελέγξει με το μηχανισμό της σχάσης, διχάζοντας το αντικείμενο σε «καλό» και «κακό», και ενδοβάλλοντας διαιρεμένες εκδοχές του αντικειμένου που το φροντίζει (π.χ., της μητέρας, η οποία ενδοβάλλεται ως «καλή» και «κακή» μητέρα). Το ίδιο συμβαίνει και με τα συναισθήματα που συνοδεύουν την αμφιθυμία.²⁰ Έτσι, η ζωή του βρέφους γίνεται λιγότερο αγχογόνος, καθώς οι καλές πλευρές της εμπειρίας του με τον εξωτερικό κόσμο παραμένουν ξέχωρες από τις κακές και επώδυνες πλευρές. Αργότερα στη ζωή η σχάση εξακολουθεί να χρησιμοποιείται από άτομα και ομάδες ως μηχανισμός άμυνας, «ως μέσο αποφυγής της σύγκρουσης που συνεπάγεται η διαχείριση αμφιθυμικών καταστάσεων» (Morgan & Thomas, 2005). Με την έννοια αυτή, στις ομάδες τα μέλη πολύ εύκολα μπορεί να διαχωριστούν σε «καλά» και «κακά», ή ορισμένα άτομα να θεωρηθούν δύσκολα ή προβληματικά, ενώ κάποια άλλα να εξιδανικευθούν.

Ένας δεύτερος μηχανισμός άμυνας ενάντια στις ενδοπροσωπικές συγκρούσεις είναι η προβλητική ταύτιση, η οποία έχει ως στόχο να «αποβάλει προς το άλλο πρόσωπο μέσω της προβολής τα κακά τμήματα του εαυτού που δεν καταφέρνουν να συγκρατηθούν και τα οποία δεν είναι υποφερτά πια» (Bourdín, 2005). Και στην κλασική ψυχανάλυση η προβολή εμφανίζεται πάντα ως άμυνα, ως απόδοση στον άλλο –πρόσωπο ή πράγμα– ιδιοτήτων, συναισθημάτων, επιθυμιών που το υποκείμενο αρνείται ή παραγνωρίζει στον εαυτό του.²¹ Ο μηχανισμός της σχάσης συνδέεται

¹⁹ Σύμφωνα με τους Laplanche και Pontalis, η λειτουργία των «καλών» και «κακών» αντικειμένων στηρίζεται στον ενορμητικό δίσυμό (ενορμήσεις ζωής και θανάτου), ο οποίος είναι πρωταρχικός και, κατά τη M. Klein, τίθεται σε λειτουργία από τις αρχές της ύπαρξης του ατόμου. Βλ. Laplanche & Pontalis, 1986, σελ. 282-284.

²⁰ Βλ. Fairbairn, ό.π.

²¹ Οι Laplanche και Pontalis επισημαίνουν το σημαντικό ρόλο της προβολής σε συνδυασμό με την ενδοβολή στη δημιουργία της αντίθεσης υποκείμενο (εγώ)-αντικείμενο (εξωτερικός κόσμος). «Το υποκείμενο ενσωματώνει στο Εγώ του τα αντικείμενα που του παρουσιάζονται σαν πηγή ευχαρίστησης, τα ενδοβάλλει, ενώ, αντίθετα, αποβάλλει σιδήποτε αποτελεί αιτία δυσσυνείσθησής δια του μηχανισμού της προβολής». Οι ίδιοι συγγραφείς τονίζουν επίσης ότι, οι διεργα-

άμεσα με το μηχανισμό της προβολής, στο πλαίσιο της σχιζοειδούς-παρανοειδούς θέσης, διότι τα «καλά» αντικείμενα ενδοβάλλονται εξ ολοκλήρου, ενώ τα «κακά» αντικείμενα προβάλλονται εξ ολοκλήρου. Ο κύριος στόχος αυτής της διαδικασίας είναι η επιθυμία του ατόμου να εισχωρήσει δυναμικά στο αντικείμενο και να κυριαρχήσει επ' αυτού, να το ελέγξει ή και να το βλάψει μέσω τμημάτων του εαυτού του.²² Σύμφωνα με τον Kernberg (1994), και οι δύο μηχανισμοί διαχειρίζονται κυρίως τις προβολές των εσωτερικών «κακών» αντικειμένων ή τμημάτων του εαυτού, δηλαδή την πρωτογενή επιθετικότητα. Υπερβολική επιθετικότητα έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του μηχανισμού της σχάσης σε μέγιστο βαθμό, για να προστατευθούν τα «καλά» εσωτερικά και εξωτερικά αντικείμενα από το «μίσος» και το «κακό» (badness). Όταν η επιθετικότητα είναι εξαιρετικά έντονη και τα «κακά» αντικείμενα κυριαρχούν, μπορεί να υπάρξουν δευτερεύουσες σχάσεις των «κακών» αντικειμένων σε κομμάτια τα οποία προβάλλονται σε πολλαπλά εξωτερικά αντικείμενα, με αποτέλεσμα τη γένεση πολλών διωκτικών αντικειμένων.

Στις ομάδες, τα άτομα πολύ εύκολα μπορεί να καταφύγουν στην προβολή, «εναποθέτοντας» στα άλλα μέλη της ομάδας τα συναισθήματα και τις πλευρές του εαυτού τους που θέλουν να απορρίψουν, ενώ στη συνέχεια τους αντιλαμβάνονται και τους αντιμετωπίζουν σαν να έχουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Μια ομαδική κατάσταση μπορεί να προκαλέσει άγχος στα μέλη της και να υποκινήσει άμυνες όχι μόνο στα άτομα αλλά και στην ομάδα συνολικά. Στις περιπτώσεις αυτές, η σχάση και η προβολή μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως συλλογικές άμυνες, ο δε συνδυασμός τους να αποβεί ιδιαίτερα ισχυρός και να απορροφήσει την προσοχή της ομάδας (Morgan & Thomas, 2005).

οίες της ενδοβολής και της προβολής φέρνουν στο προσκήνιο τα διλήμματα που συνεπάγεται το δίπολο εσωτερικό-εξωτερικό και ποιο είναι αυτό που προτίθεται. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η κίνηση προβολή-ενδοβολή προϋποθέτει τη διαφοροποίηση του εντός και του εκτός ή αν τη συγκροτεί. Λόγου χάρι, ενώ η Anna Freud υποστηρίζει ότι «η ενδοβολή και η προβολή εμφανίζονται την εποχή που έπεται της διαφοροποίησης του Εγώ από τον εξωτερικό κόσμο», η Melanie Klein δίνει προτεραιότητα στη διαλεκτική της ενδοβολής-προβολής του «καλού» και του «κακού» αντικειμένου, θεωρώντας την ως βάση της διαφοροποίησης εσωτερικού-εξωτερικού (βλ. Laplanche & Pontalis, 1986, ό.π.).

²² Όπως αναφέρει η Bourdin, ταύτιση υπάρχει επειδή το αντικείμενο εξομοιώνεται με διασπασμένα τμήματα του Εγώ, και το άλλο άτομο -π.χ., ο ψυχαναλυτής- ωθείται να νιώσει συναισθήματα τα οποία ο αναλυόμενος δεν αντέχει μέσα του. Κατά συνέπεια, μέσω της προβολής που ασκείται επάνω του, νιώθει μίσος, άγχος ή διωκτικά συναισθήματα (βλ. Bourdin, 2005, σελ. 272).

2. ΠΑΛΙΝΔΡΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

Είναι αλήθεια ότι οι περισσότεροι υπήρξαμε συχνά μάρτυρες της ματαίωσης από ομάδες οι οποίες διαλύονται και δεν μπορούν να προχωρήσουν. Ομάδες οι οποίες, ενώ είναι παραγωγικές, συχνά δεν επιτρέπουν την ολοκλήρωση κάποιου έργου. Τι είναι αυτό που υπονομεύει την εξέλιξη στις ομάδες; Ακόμα και στις πιο προηγμένες κοινωνίες οι άνθρωποι στις ομάδες φαίνεται να βυθίζονται συχνά σε καταστάσεις παλινδρόμησης, θυμίζοντάς μας τις καταστροφικές δυνάμεις που λανθάνουν στις φάσεις της εξέλιξης του πολιτισμού. Οι παλινδρομικές τάσεις που παρουσιάζονται στις ομάδες αποτελούν μία από τις πιο σύμπλοκες πλευρές της ομαδικής ζωής στο κοινωνικό, πολιτισμικό και πολιτικό πεδίο.

Η παλινδρόμηση ως μια διαδικασία της ομαδικής ζωής έχει μελετηθεί ευρέως από πολλούς θεωρητικούς της ατομικής και της ομαδικής ανάλυσης. Ήδη στο πρώτο κεφάλαιο αναλύσαμε τη θεωρία του Freud (1921), σύμφωνα με την οποία ο όχλος, σε αντίθεση με τις οργανωμένες ομάδες, τείνει σε ελικοειδείς και εναλλασσόμενες μορφές παλινδρόμησης και υποβολής, όπου πρώτοι μηχανισμοί σχάσης και προβολής οδηγούν σε καταστάσεις αλλοτρίωσης και αποκλεισμού οι οποίες μπορεί να προκαλέσουν συγκρούσεις. Οι αμφίδρομες ταυτίσεις των μελών με τον αρχηγό της ομάδας και μεταξύ τους δημιουργούν μια αίσθηση ενότητας και αισθήματα εξάρτησης εις βάρος των λειτουργιών του Εγώ. Το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι η αποδυνάμωση των γνωστικών ικανοτήτων των ατόμων και της «ομάδας ως όλου», και η επέλαση ασυνείδητων αναγκών και ενορμήσεων οι οποίες πολύ συχνά έρχονται στο φως με την καθοδήγηση του αρχηγού.

Σύμφωνα με τους Laplanche και Pontalis, η παλινδρόμηση, έννοια πολύ συχνή στην ψυχανάλυση και στη σύγχρονη ψυχολογία, συνήθως γίνεται κατανοητή «ως επιστροφή σε προγενέστερες μορφές ανάπτυξης της σκέψης, των αντικειμενότροπων σχέσεων και της δόμησης της συμπεριφοράς». Οι ίδιοι τονίζουν ότι ο Freud υποστήριζε συχνά πως το παιδικό παρελθόν –του ατόμου και της ανθρωπότητας– παραμένει πάντα μέσα μας και ότι η επιστροφή στο παρελθόν αυτό εκδηλώνεται στους πιο ετερόκλητους τομείς: ψυχοπαθολογία, όνειρα, ιστορία των πολιτισμών, βιολογία και άλλα πεδία. Ο Freud εισήγαγε την έννοια της παλινδρόμησης στην *Ερμηγεία των Ονείρων* (1900) για να περιγράψει τις διαδικασίες

εκείνες κατά τις οποίες «οι σκέψεις του ονείρου εμφανίζονται κυρίως υπό μορφήν αισθητηριακών εικόνων και επιβάλλονται στο άτομο κατά τρόπο σχεδόν ψευδαισθητικό». Αργότερα στην προσθήκη του 1914 στην *Ερμηνεία των Ονείρων* διέκρινε τρία είδη παλινδρόμησης: α) *τοπική*: ιδιαίτερα έκδηλη στο όνειρο, αφορά το πέρασμα από το σύστημα αντίληψη-συνείδηση στο ασυνείδητο σύστημα, β) *χρονική*:²³ αφορά την αναβίωση εντυπώσεων της παιδικής ηλικίας και την επανάληψη παλαιότερων ψυχικών σχηματισμών, και γ) *τυπολογική (μορφολογική έννοια)*: αναφέρεται στο πέρασμα από τη δευτερογενή λογική της συνειδητής σκέψης σε πρωτογενείς διαδικασίες.

Η παλινδρόμηση, όπως διευκρινίζεται από πολλούς ψυχαναλυτές, δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ψυχοπαθολογία. Αντίθετα, πρέπει να θεωρείται ένα φυσιολογικό φαινόμενο στην ψυχική ζωή του ατόμου, ανεπιθύμητο κάτω από κάποιες περιστάσεις ή παθολογικό κάτω από άλλες (Brenner, 2000· Kris, 1952· Anna Freud, 1965).²⁴ Το όνειρο είναι η πλέον σαφής μορφή παλινδρόμησης χωρίς να σημαίνει κάποια παθολογία.

Όσον αφορά τις ομάδες, στο πρώτο κεφάλαιο αναφερθήκαμε στο πώς, στις περισσότερες από τις κλασικές φροϋδικές αναλύσεις που αναφέρονται στη δημιουργία και εξέλιξη μεγάλων ομάδων, η πάλη με την εξουσία, σύμφωνα με το οιδιπόδειο μοντέλο, αποτελεί την κύρια συνιστώσα παλινδρομικών τάσεων και ανάπτυξης των συγκρούσεων, παρέχοντας ένα θεμελιώδες θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης για πολλές γενιές μαρξιστών και άλλων κοινωνικών φιλοσόφων, από τον W. Reich (1962 {1935}) έως τον Althusser (1976). Σε αντίθεση με τα μοντέλα αυτά, υπο-

²³ Ανάλογα με τις διάφορες γενετικές προοπτικές, στο πλαίσιο της *χρονικής* παλινδρόμησης ο Freud διακρίνει την παλινδρόμηση ως προς το αντικείμενο, την παλινδρόμηση ως προς το λιβιδινικό στάδιο και την παλινδρόμηση κατά την εξέλιξη του εγώ (βλ. Laplanche & Pontalis, 1986, σελ. 374).

²⁴ Η έννοια της παλινδρόμησης συνδυάζεται πολλές φορές με την έννοια της καθήλωσης, κυρίως, όπως αναφέρει ο Brenner, όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη «παλινδρόμηση» σε σχέση με μια ενόρμηση. Στην περίπτωση αυτή, μιλάμε για ενστικτική παλινδρόμηση και αυτός ο όρος υποδηλώνει την επιστροφή σε προγενέστερο τρόπο ή αντικείμενο ικανοποίησης (βλ. Brenner, 2000, σελ. 87). Στο σημείο αυτό οι Laplanche και Pontalis υποστηρίζουν επίσης ότι η διαφοροποίηση της έννοιας της παλινδρόμησης από την έννοια της καθήλωσης μας δείχνει ότι η παλινδρόμηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ένα φαινόμενο που θίγει το σύνολο των λειτουργιών του ατόμου. Η καθήλωση, π.χ., υποστηρίζουν ότι δε θα μπορούσε ποτέ να αναχθεί σε «μια απλή συναρμολόγηση κάποιου τύπου συμπεριφοράς», όπως με την παλινδρόμηση. Στο μέτρο που η «καθήλωση» μπορεί να νοηθεί ως «εγγραφή», η παλινδρόμηση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αναψηλάφηση αυτού που έχει «εγγραφεί» (βλ. Laplanche & Pontalis, 1986, ό.π.).

στηρίζει ο Kernberg (1998), οι θεωρίες των Bion, Rice (1963), Turquet (1974), Anzieu (1976), Chasseguet-Smirgel (1975) εστιάζουν κυρίως στον τρόπο με τον οποίο προ-οιδιπόδειες συγκρούσεις και σχέσεις αντικειμένου συντελούν στην ανάπτυξη παλινδρομικών τάσεων στις ομάδες. Ο Turquet (1975) στις έρευνές του σε μεγάλες ομάδες περιέγραψε τις παλινδρομικές τάσεις και την αίσθηση της πλήρους απώλειας της ταυτότητας που βίωναν τα μέλη τους, με συνέπεια τη μείωση των νοητικών ικανοτήτων του ατόμου και την αδυναμία να εκτιμήσει το αποτέλεσμα των λόγων και των έργων του. Περιέγραψε τους φόβους των ατόμων για απώλεια ελέγχου, καθώς και για βίαιη και επιθετική συμπεριφορά των άλλων μελών της ομάδας απέναντί τους. Υποστήριξε ότι τα μέλη τα οποία προβάλλουν την ατομικότητά τους γίνονται αντικείμενα μίσους και επιθέσεων, με αποτέλεσμα την ανάσχεση κάθε προσπάθειας διαφοροποίησης, ενώ, αντίθετα, ενθαρρύνονται «γενικότητες» και «κοινοτοπίες» και με τον τρόπο αυτό καλλιεργείται μια ψευδαίσθηση ισότητας, η οποία λειτουργεί ως άμυνα απέναντι στο φόβο του ανταγωνισμού και της επιθετικότητας.

Ο Anzieu (1976) πρότεινε ότι στις μη δομημένες ομάδες, σε συνθήκες παλινδρόμησης, οι ενορμητικές ανάγκες του ατόμου συγχωνεύονται σε μια συλλογική φαντασίωση της ομάδας, όπου προβάλλεται το Ιδεώδες Εγώ του κάθε μέλους σε ένα κοινό και μη συγκρουσιακό Ιδεώδες Εγώ. Η συλλογική αυτή φαντασίωση, την οποία ο Anzieu όρισε ως ομαδική αυταπάτη (group illusion), εξισώνεται με το απόλυτα ικανοποιητικό πρώτο αντικείμενο αγάπης, δηλαδή τη μητέρα των πρώιμων σταδίων ανάπτυξης. Η ομαδική αυταπάτη δημιουργεί μια κατάσταση μακάριας ομοφωνίας η οποία καλλιεργεί συναισθήματα ευφορίας και εμπιστοσύνης στα μέλη της ομάδας. Η ομαδική αυταπάτη αντανακλά μια σειρά από κοινές φαντασιώσεις στα μέλη της, ειδικότερα: πρώτον, ότι στην ομάδα όλα τα μέλη είναι ισότιμα· η φαντασίωση αυτή απαλείφει (άρνηση) κάθε σεξουαλική διαφορά ή οποιοδήποτε επερχόμενο άγχος ευνουχισμού· δεύτερον, ότι η ομάδα αυτογεννάται, άρα αποτελεί μια παντοδύναμη μητέρα του εαυτού της· και, τρίτον, ότι η ίδια η ομάδα ως μια εξιδανικευμένη μητέρα-τροφός μπορεί να επανορθώσει κάθε ναρκισσιστικό τραύμα. Στα πρώτα έργα του ο Anzieu θεώρησε ότι η «ομαδική αυταπάτη» είναι ένα αμυντικό φαινόμενο που αναφάνεται στην αρχή της συγκρότησης της ομάδας ως απάντηση στο άγχος των πρώτων εμπειριών σε μια ομάδα. Στα μετέπειτα έργα του αναθεώρησε τις απόψεις του υποστηρί-

ζοντας ότι η «ομαδική αυταπάτη» είναι φαινόμενο απαραίτητο για την εξέλιξη της ομάδας.²⁵

Ο Kernberg, ο οποίος συχνά στα κείμενά του αναφέρεται στην παλινδρόμηση κυρίως ως φαινόμενο διερεύνησης της ψυχολογίας των μαζών και της ψυχοδυναμικής που διέπει μεγάλες ομάδες και οργανισμούς, υποστήριξε επίσης ότι η παλινδρόμηση συνίσταται στην ενεργοποίηση αμυντικών λειτουργιών και ενδοπροσωπικών διεργασιών οι οποίες αντανακλούν πρώιμες σχέσεις αντικειμένου. Ανεξάρτητα από την ψυχική ωριμότητα και την ψυχολογική ολοκλήρωση του ατόμου, μη δομημένες μικρές και μεγάλες ομάδες, οι οποίες στερούνται μιας ικανοποιητικής ηγεσίας και ενός συγκεκριμένου έργου, ενδέχεται να ενεργοποιήσουν παλινδρομικά συναισθήματα στα άτομα. Η πιθανότητα μιας τέτοιας παλινδρόμησης ενυπάρχει σε όλους μας. Όταν χάνουμε τη σταθερή κοινωνική δομή, όταν οι κοινωνικοί μας ρόλοι τίθενται υπό αμφισβήτηση, όταν πολλαπλά αντικείμενα είναι ταυτόχρονα παρόντα σε μια αμφιθυμική διαπροσωπική σχέση αναπαράγοντας στο ενδοπροσωπικό επίπεδο την πολλαπλότητα των πρώιμων σχέσεων αντικειμένου, τότε ενεργοποιούνται πρώιμα επίπεδα ψυχολογικών λειτουργιών (Kernberg, 1980, 1991, 1998). Και αυτή η τάση για παλινδρόμηση καθορίζει κάθε απειλή της προσωπικής ταυτότητας του ατόμου, καθώς και το φόβο ενεργοποίησης αμυντικών μηχανισμών και διαφόρων μορφών επιθετικότητας και συγκρούσεων, όπως έχουμε αναπτύξει στην προηγούμενη ενότητα.

Ο Kernberg, επικαλούμενος τις μελέτες του Turquet (1975) για τις μεγάλες ομάδες, καθώς και τις απόψεις των Jacobson (1964) και Chasseguet-Smirgel (1975) για τη φύση και το συμβολισμό του ηγέτη σε μικρές και μεγάλες ομάδες, υποστηρίζει ότι, σε αντίθεση με τη θεωρία του Freud για την πρωταρχική ορδή και το συμβολικό πρότυπο του αρχηγού-πατέρα, χρειάζεται πλέον να αναγνωρισθεί ένα νέο φάσμα των διαφορετικών τύπων της συμβολικής ηγεσίας το οποίο να αντανακλά το βαθμό της παλινδρόμησης στις ομάδες. Κατά την άποψή του, ο Bion ήταν ο πρώτος που τόνισε ιδιαίτερα τη σημασία των τριών βασικών παραδοχών στις ομάδες όσον αφορά τους ρόλους και την ανάδειξη της ηγεσίας. Λόγου χάρη, όταν η ομάδα βρίσκεται στη βασική κατάσταση εξάρτησης (basic assumption dependency group), προωθούνται παιδικές, ναρκισσιστικές ή ακόμα και ψυχοπαθητικές προσωπικότητες αρχηγών, σε αντίθεση με την ομάδα που

²⁵ Βλ. σχετικά: Bourdin (2005), σελ. 353, Kernberg (1998), σελ. 5, Ναυαρίδης (2005), σελ. 121.

βρίσκεται στη βασική κατάσταση μάχης-φυγής (basic assumption fight-flight group), η οποία αναζητά έναν αρχηγό με παρανοειδή χαρακτηριστικά.²⁶ Ο Kernberg πρότεινε πέντε πιο επιθυμητά χαρακτηριστικά για τον ηγέτη μιας ομάδας: 1) υψηλή νοημοσύνη, 2) τιμιότητα και ικανότητα του αδιάφθορου από πολιτικές διαπλοκές, 3) την ικανότητα εγκαθίδρυσης και διατήρησης υγιών και μακροχρόνιων σχέσεων, 4) έναν υγιή ναρκισσισμό, και 5) μια υγιή και εν μέρει παρανοειδή ικανότητα προνοητικότητας (σε αντίθεση με μια αφελή στάση). Τα τελευταία δύο, δηλαδή ένας βαθμός ναρκισσισμού και παράνοιας, αποτελούν, περιέργως, τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του ηγέτη. Ένας υγιής ναρκισσισμός προστατεύει τον ηγέτη από μια υπερεξάρτηση ως προς την αναγνώριση και την αποδοχή από τους άλλους, ενισχύοντας την ικανότητά του για αυτόνομη δράση, ενώ, από την άλλη, μια «υγιής» παρανοειδής στάση για το τι πρόκειται να συμβεί ενισχύει την επαγρύπνηση απέναντι σε ενδεχόμενες δολιοφθορές και τον προστατεύει από μια αφελή στάση απέναντι στα κίνητρα των άλλων (Kernberg, 1991).

Όσον αφορά τις μεγάλες ομάδες, ο Kernberg επίσης υποστήριξε ότι η συμβατική μαζική κουλτούρα του δυτικού κόσμου προωθεί ήπιες μορφές παλινδρόμησης σε σχέση με τα ολοκληρωτικά καθεστώτα. Κατά την άποψή του, οι μεγάλες ομάδες ισχυροποιούνται μέσα από την ενίσχυση ψευδαισθήσεων, όπως η ομοιογένεια και η ενότητα της ομάδας, με στόχο την ανάπτυξη συναισθημάτων ασφάλειας και προστασίας στα άτομα που τις αποτελούν. Ταυτοποιήσεις με την κρατική εξουσία, την πολιτική ομάδα ή την Εκκλησία προσφέρουν στο άτομο παρόμοιες ναρκισσιστικές ικανοποιήσεις με αυτές που βιώνει στην πρωταρχική του οικογένεια. Κατά συνέπεια, στις ήπιες μορφές παλινδρόμησης, ενώ η ύπαρξη της ομάδας απειλεί την ταυτότητα του ατόμου, η απειλή αντισταθμίζεται με την ανάδυση εξουσιαστικών συναισθημάτων. Αντίθετα, έντονες καταστάσεις παλινδρόμησης βλάπτουν την αντίληψη της πραγματικότητας, τη συγκρότηση του Υπερεγώ και της ταυτότητας του ατόμου, και ενεργοποιούν πρώιμες μορφές διωκτικού άγχους, καθώς και την εμφάνιση αρχαϊκών επιθετικών και σεξουαλικών ενορμήσεων.

²⁶ Ο Freud ήδη στα κείμενά του (1921, σελ. 123) περιέγραψε παρόμοια χαρακτηριστικά τα οποία είναι απαραίτητα στον ηγέτη. Ο ηγέτης, σύμφωνα με τον Freud, δεν πρέπει να έχει την ανάγκη της αγάπης και της αποδοχής των άλλων. Πρέπει να έχει αυτοπεποίθηση, να είναι ανεξάρτητος, να έχει μια κυρίαρχη και πλήρως ναρκισσιστική προσωπικότητα, έτσι ώστε να συγκεντρώνει επάνω του κάθε προβολή των εξιδανικευμένων Εγώ της ομάδας ή του όχλου.

Foulkes, παλινδρομικές τάσεις και η ανάπτυξη της επιθετικότητας στην ομάδα

Πολλοί ομαδικοί αναλυτές υποστηρίζουν ότι το έργο του Foulkes δεν προσφέρεται για την ανάλυση των συγκρούσεων και της επιθετικότητας, διότι ο Foulkes δεν ανέπτυξε ποτέ μια θεωρία για το μίσος. Σύμφωνα με τον Nitsun, ο Foulkes αποδίδει τις επιθετικές και καταστροφικές τάσεις του ανθρώπου στο ίδιο το άτομο και δεν τις θεωρεί αποτέλεσμα ομαδικών διεργασιών. Ο Nitsun υποστηρίζει ότι η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με την έμφαση που δίνει ο Foulkes στην κοινωνική υπόσταση του ατόμου και της ομάδας. Μάλιστα, αποδίδει αυτές τις θέσεις του Foulkes στο γεγονός ότι ο ίδιος ο Foulkes δυσκολευόταν να αποδεχτεί την πανταχού παρουσία των καταστροφικών δυνάμεων (Foulkes, 1964), λόγω της εξιδανικευμένης εικόνας που είχε για τις ομάδες, καθώς και της άρνησης των επιθετικών συναισθημάτων που πιθανόν βίωσε ως πρόσφυγας πολέμου και μετανάστης.²⁷ Γι' αυτούς τους λόγους ίσως, κατά τον Nitsun, ο Foulkes

²⁷ Σύμφωνα με τον Nitsun, ο Foulkes σε μια διάλεξη στη Βρετανική Ψυχαναλυτική Εταιρεία ανέφερε: «Προσωπικά, με την πάροδο των ετών, έχω καταλάβει την αλήθεια και την αξία των πρωτογενών αυτοκαταστροφικών δυνάμεων. Τίποτα δεν είναι περισσότερο βέβαιο από την πανταχού παρουσία των καταστροφικών δυνάμεων, κάτι που είναι δύσκολο αποδεκτό» (Foulkes, 1964, σελ. 138-9. Η πλάγια γραφή ανήκει στον Nitsun).

Ο Nitsun στο βιβλίο του *The Anti-Group*, στο σύντομο βιογραφικό σημείωμα για τον Foulkes, αναφέρεται στις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις που αναπτύχθηκαν την περίοδο που ο Foulkes βρισκόταν στην Αγγλία, όπου κυριαρχούσαν οι συγκρούσεις μεταξύ των φροϋδικών και των κλαϊνικών, οι οποίες οδήγησαν στο σχίσμα της Βρετανικής Ψυχαναλυτικής Σχολής. Στην Ψυχαναλυτική Σχολή, την περίοδο εκείνη, η κίνηση για την ομαδική ανάλυση και ομαδική ψυχοθεραπεία δεν ήταν καθόλου ικανοποιητική. Η ενασχόληση του ίδιου του Βιο με τις ομάδες υπήρξε εντατική αλλά σύντομη, αντανακλώντας επίσης την πίεση της εποχής για επιστροφή στην «καθαρή» ψυχαναλυτική θεωρία. Παρότι ο Foulkes ξεκίνησε την εφαρμογή της ομαδικής ανάλυσης αρχικά στο Έξετερ, έξω από το Λονδίνο, και πάλι το ευρύτερο επιστημονικό περιβάλλον ήταν εχθρικό. Ο Nitsun αναρωτιέται αν αυτό το εχθρικό περιβάλλον επηρέασε τη θεωρητική σκέψη του Foulkes. «Κατά πόσο», συνεχίζει ο Nitsun, «τα προβλήματα της θεωρητικήςσχάσης μεταξύ των δύο επιστημονικών πεδίων (ατομική-ομαδική ανάλυση) συνδέονται με θέματα της συναισθηματικήςσχάσης στη ζωή του; Έως ποιο βαθμό η εχθρότητα που αντιμετώπισε στο Ψυχαναλυτικό Ινστιτούτο καθόρισε τον "εξιδανικευμένο" τρόπο με τον οποίο ο Foulkes ανέπτυξε τη θεωρία του για την ομαδική ανάλυση; Πώς είναι δυνατόν να είσαι μέσα στον πόλεμο και να αναπτύξεις παράλληλα μια τόσο αισιόδοξη άποψη για τις ομάδες;» Ο Nitsun υποστηρίζει ότι η μη αναγνώριση των καταστροφικών δυνάμεων στη θεωρία του Foulkes μπορεί να ερμηνευτεί περισσότερο ως «άρνηση», η οποία συνδυάζεται με τη συναισθηματική του κατάσταση ως πρόσφυγας πολέμου και αργότερα ως μετανάστη. Ο Foulkes έγινε Βρετανός υπήκοος το 1938 και άλλαξε το όνομά του από Fuchs σε Foulkes. Επίσης, ποτέ δεν έγραφε ολόκληρο το πρώτο του όνομα, που ήταν Siegmund Heinrich, αλλά επέλεγε τα αρχικά S.H., ενώ αργότερα το μετέτρεψε σε Michael Foulkes. Βέβαια, οι αλλαγές ταυτότητας την εποχή εκείνη ήταν πολύ συνηθισμένες, αλλά οπωσδήποτε, υποστηρίζει ο Nitsun, η πράξη

δεν ανέλυσε τα επιθετικά συναισθήματα που αναπτύσσονται στις ομάδες. Κατά τον Blackwell (1998), ο Foulkes παρέχει ένα μοντέλο το οποίο εξουδετερώνει τις παλινδρομικές τάσεις στην ομάδα με την προώθηση της επικοινωνίας και του διαλόγου.

Είναι φανερό ότι ο Foulkes είχε μια θετική και αισιόδοξη άποψη για το μετασηματισμό της επιθετικότητας σε υγιείς μορφές έκφρασης με τη βοήθεια της ομαδικής θεραπείας. Σύμφωνα με τον ίδιο, κατά τις ομαδικές διεργασίες οι διασπαστικές, αντικοινωνικές πλευρές της νευρωτικής συμπεριφοράς των μελών της ομάδας έρχονται στην επιφάνεια και απομωώνονται από την ομάδα και τα μέλη της μέσα από αμοιβαία ανάλυση, καθώς οι εποικοδομητικές και δημιουργικές δυνάμεις χρησιμοποιούνται για την απαρτίωση του ατόμου και την ολοκλήρωση της ομάδας ως όλου (Foulkes, 1964, σελ. 89-90).

Ο Foulkes επίσης αναφέρθηκε στις παλινδρομήσεις σε πρώιμα στάδια ανάπτυξης που παρατηρούνται στις ομάδες και έχουν σχέση με την «ομάδα ως όλον». Η ομάδα στο σύνολό της λειτουργεί ως ένα είδωλο (imago), ως μια αντανάκλαση των φαντασιώσεων της ομάδας οι οποίες βρίσκονται στο μυαλό του κάθε μέλους της (Foulkes, 1984, σελ. 164). Ιδιαίτερα εμφανείς, σύμφωνα με τον Foulkes, είναι οι παλινδρομήσεις στο στοματικό στάδιο, σε επιθυμίες εξάρτησης οι οποίες συνοδεύονται από έντονα αμφιθυμικά συναισθήματα, σε ασυνείδητο υλικό το οποίο συνδέεται με τη γέννηση, σε πρώιμα άγχη αποχωρισμού, θυμό, οργή, συναισθήματα ματαιώσης και ανάγκης για προσκόλληση, αρχαϊκές εικόνες, πρωτογενείς διεργασίες σκέψης, πρωτογενείς ταυτίσεις (Foulkes, 1990, σελ. 242).

Όσον αφορά τον ηγέτη-αρχηγό της ομάδας, ο Foulkes στο έργο του *Concerning Leadership* διακρίνει το *έκδηλο* και το *λανθάνον* επίπεδο στην ομάδα. Αναφερόμενος κυρίως στις θεραπευτικές ομάδες, υποστηρίζει ότι στο «έκδηλο» επίπεδο ο θεραπευτής –«ο φυσικός αρχηγός» της ομάδας– θα πρέπει: να παραιτηθεί από ένα είδος «δραστήριας ηγεσίας»· η ομάδα να είναι το κέντρο του ενδιαφέροντος και ο ίδιος να υποτάξει τον εαυτό του στα ενδιαφέροντά της· να αφήνει την ομάδα να μιλά, να φέρνει στην επιφάνεια συμφωνίες ή διαφορές ή και κάθε απωθημένη ή καταπιεσμένη αντίδραση (Foulkes, 1984, σελ. 57). Ο συντονιστής, επιπλέον, πρέπει να προωθεί μια ισορροπία μεταξύ των καταστροφικών και των δημιουργι-

αυτή, παράλληλα με τα συναισθήματα απειλής, συνδέεται με συναισθήματα ταυτότητας. Βλ. Nitsun, 1996, σελ. 20-21.

κών δυνάμεων, καθώς τα μέλη αγωνίζονται μεταξύ των προσωπικών τους εγωιστικών αναγκών και ενορμήσεων αφενός και των περιορισμών που θέτει η ομάδα αφετέρου.

Βίον και παλινδρομικές τάσεις

Για τον Βίον, αντίθετα, η παλινδρόμηση σε καταστάσεις πρώιμων συναισθηματικών εμπειριών αποτελεί όχι μόνο την κινητήρια δύναμη κάθε ομαδικής διεργασίας, αλλά και τη βάση των συγκρούσεων. Υπάρχουν, κατά την άποψή του, τρεις σημαντικές πηγές σύγκρουσης, από τις οποίες αναδύονται σοβαρά εμπόδια που δυσχεραίνουν συχνά τις ομάδες να αποδεχτούν και να εκπληρώσουν το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκαν: 1) η αμφιθυμία των μελών της ομάδας μεταξύ της επιθυμίας για ατομικότητα και της επιθυμίας για εξάρτηση· 2) οι διαφορές μεταξύ των αναγκών της ομάδας για την ίδια την ομάδα και των αναγκών των ατόμων για τον ίδιο τους τον εαυτό· 3) οι ενορμητικές δυνάμεις οι οποίες στα διάφορα στάδια εξέλιξης της ομάδας μπορεί να την εμποδίζουν να εκπληρώσει το έργο της. Σύμφωνα με τον Βίον, ως «ομαδικά ζώα» παλεύουμε με την ανάγκη μας για ατομικότητα και ατομική ευθύνη, καθώς και με την ανάγκη του σχετιζέσθαι και του ανήκειν. Αυτή η πρόκληση ενδυναμώνεται από την αίσθηση μιας ακατάπαυστης αλληλουχίας μεταξύ των απαιτήσεων των δύο επιπέδων της ομάδας, δηλαδή της ομάδας έργου και της ομάδας των βασικών υποθέσεων. Με άλλα λόγια, μεταξύ της επιθυμίας για «μάθηση μέσα από την εμπειρία» και της εκτροπής για «συνεκτικότητα και εξάρτηση, σύγκρουση και φυγή, ζευγάρωμα». Καθώς τα μέλη αγωνίζονται να διαχειριστούν ή να αποφύγουν κάθε διαπραγμάτευση με τις απαιτήσεις και τους περιορισμούς που θέτει το επίπεδο της ομάδας εργασίας, η ζωή της ομάδας μεταπηδά με ευκολία από τη μία βασική υπόθεση στην άλλη.

Οι βασικές υποθέσεις του Βίον, όπως τις αναπτύξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, περιγράφουν τις παλινδρομικές διεργασίες που μπορεί να συντελούνται στις μικρές ομάδες και οι οποίες ενυπάρχουν στην ομάδα συνεχώς, αλλά ενεργοποιούνται ιδιαίτερα όταν η ομάδα έργου καταρρέει. Όπως υποστηρίζει ο Lipgar, κατά τον Βίον, οι συγκρούσεις και οι εντάσεις στο επίπεδο της ομάδας (θα λέγαμε της «ομάδας ως όλου») προκύπτουν μεταξύ των δύο επιπέδων της ομάδας και όχι μεταξύ των

τριών βασικών υποθέσεων (εξάρτηση, μάχη/φυγή, ζευγάρωμα). Και αυτό είναι σωστό, γιατί, για τον Bion, και οι τρεις τύποι των βασικών υποθέσεων, οι οποίοι αποτελούν ένα σύμπλεγμα συγκινήσεων, επιθυμιών, στάσεων και πεποιθήσεων, λειτουργούν ως άμυνες και ως προστασία από το ψυχωτικό άγχος του κατακερματισμού, για να διατηρήσουν την ομάδα ως ομάδα.

Κύριο σημείο στην ερμηνεία της παλινδρόμησης, κατά τον Bion, αποτελεί η διεργασία της αποπροσωποποίησης που παρατηρείται σε κάθε ομαδικό φαινόμενο. Στα πρώτα του γραπτά ο Bion υποστήριξε ότι τα άτομα στην ομάδα χάνουν την «ατομική τους ιδιαιτερότητα» (Bion, 1952, σελ. 246) σε μια διαδικασία παρόμοια με την αποπροσωποποίηση. Μετά από τρία χρόνια εννοιολόγησε την εν λόγω διαδικασία στα γραπτά του μέσα από τις διεργασίες της παλινδρόμησης σε πρώιμους ψυχικούς μηχανισμούς, στις οποίες τα άτομα υπόκεινται αφ' ης στιγμής γίνονται μέλη μιας ομάδας. Τόνισε ότι τα συναισθήματα που βιώνει το άτομο στην ομάδα κατά τη διάρκεια αυτών των διεργασιών είναι εξίσου έντονα με τα συναισθήματα τα οποία βιώνει το βρέφος στη σχέση του με το μητρικό στήθος (Bion, 1955, σελ. 441-442, 1961, σελ. 141-142). Κατά συνέπεια, υποστηρίζει ο Bion, η ομάδα αποτελεί μια κινητήρια δύναμη για το άτομο, το οποίο από τη στιγμή που συμμετέχει στην ομάδα αισθάνεται επιτακτική την ανάγκη να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της. Μέσα από την όποια αποτυχία του να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις αυτές προκύπτουν τα φαινόμενα της παλινδρόμησης. Το άτομο αισθάνεται την ανάγκη να συγχωνευθεί με την ομάδα και τα μέλη της, με αποτέλεσμα να βιώνει απώλεια της ατομικότητάς του και συναισθήματα ανάλογα με αυτά της αποπροσωποποίησης. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί θεωρητικοί άσκησαν αυστηρή κριτική (Sanfuentes, 2003) στις απόψεις του Bion για τις αιτίες των παλινδρομικών τάσεων στις ομάδες.

Κατά τον Bion, η δυνατότητα εμφάνισης παλινδρομικών επιρροών μέσα στην ομάδα των «βασικών υποθέσεων» είναι εν δυνάμει συνεχώς παρούσα. Σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, που προέρχεται από το ψυχαναλυτικό μοντέλο, υπάρχει κάτι εγγενές στην ομάδα που δημιουργεί σε αυτήν παλινδρομικές δυνάμεις, οι οποίες ωστόσο δεν αποδίδονται στην κακή λειτουργία της: αφορά τα ψυχωτικά στοιχεία που εμφανίζονται κατά τη λειτουργία της ομάδας (επίθεση κατά των δεσμών, επίθεση προς την όποια συμβολοποίηση), τα οποία τροφοδοτούν εξ ολοκλήρου την ομαδική ζωή.

Σε αντίθεση με το επιχείρημα αυτό, ο Miller μέσα από αυτό που ονομάζει «βιογενετική προσέγγιση» (biogenetic perspective) προτείνει μια διαφορετική ερμηνεία για την έκλυση των παλινδρομικών τάσεων στα γραπτά του Bion. Σύμφωνα με τον Miller, στο βρέφος υπάρχει μια ενστικτώδης-πρωτογενής κληρονομικότητα που αφορά την ανάγκη του ανήκειν σε μια ομάδα. Η ανάγκη αυτή διακρίνεται από μια τάση σύνδεσης με τους άλλους με στόχο την επιβίωση της ομάδας (Miller, 1998a, 1998b, σελ. 45), συνοδεύεται δε από παράλληλες ενορμήσεις για εξάρτηση, ταλάντευση μεταξύ των συναισθημάτων μάχης/φυγής ή ζευγάρωμα. Αυτές οι μορφές λειτουργίας υπάρχουν πάντα και ποτέ δεν αντικαθίστανται πλήρως από την ομάδα εργασίας. Είναι το αποτέλεσμα των ενστικτωδών παλινδρομήσεων που εκλύονται από τα φαινόμενα των ομάδων. Αυτές οι ενστικτώδεις λειτουργίες εγείρονται στην ψυχική ζωή του ατόμου, όχι ως αποτέλεσμα νέων ενστικτών (ή νέων ενορμήσεων), αλλά ως αποτέλεσμα του εξοπλισμού του ατόμου ως αγelaiού ζώου (Bion, 1952, σελ. 239). Σύμφωνα με τον Miller, κάθε φυσική συνάθροιση ατόμων σε ομάδες επιτρέπει την εμφάνιση ομαδικών χαρακτηριστικών, αλλά δε διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην παραγωγή ομαδικών φαινομένων.

Η Αντι-Ομάδα

Ο Nitsun (1996), στο βιβλίο του *Η Αντι-Ομάδα*, υποστηρίζει ότι τα παλινδρομικά συναισθήματα που βιώνουν τα άτομα στην ομαδική διαδικασία αποτελούν τη βάση της δημιουργίας της αντι-ομάδας (anti-group) ως άμυνας απέναντι στο φόβο κατακερματισμού του εαυτού των μελών της ομάδας. Η αντι-ομάδα αποτελεί μια ενότητα μέσα στην ίδια την ομάδα, η οποία αναπτύσσει τάσεις καταστροφικές και λειτουργεί ενάντια στην εξέλιξή της. Το μέγεθος και η δομή της ομάδας είναι παράγοντες που συνεισφέρουν στην εκδήλωση αυτής της επιθετικότητας. Σε μικρές ή μεγάλες ομάδες με διακριτή οργάνωση, σύμφωνα με σύγχρονες έρευνες και νεότερες θεωρίες,²⁸ η επιθετικότητα διοχετεύεται στη διαδικασία λήψης της απόφασης και μετατοπίζεται στον αρχηγό-ηγέτη της ομάδας. Σε ομάδες όμως με μικρότερη δομή, η επιθετικότητα αναπτύσσεται πολύ πιο έντονα και άμεσα. Το ίδιο συμβαίνει και σε ομάδες όπου δεν υπάρχει ένας εξω-

²⁸ Βλ. Nitsun, 1996, σελ. 60-76.

τερικός εχθρός, για να ενισχύει με την παρουσία του την ενότητα της ομάδας. Στις μικρές ομάδες εμφανίζεται ένα άβολο συναίσθημα: ότι ο εχθρός βρίσκεται μέσα στην ίδια την ομάδα. Αυτό μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα διαστροφικούς τρόπους έκφρασης της επιθετικότητας μέσα στην ίδια την ομάδα. Η ομάδα βιώνεται σαν να δημιουργεί επιθετικότητα και συναισθήματα εχθρότητας. Η αντι-ομάδα που δημιουργείται αποτελεί μια φαντασίωση η οποία χρησιμοποιείται ως άμυνα για να προστατεύσει τα μέλη από το να αναγνωρίσουν και να παραδεχτούν τη δική τους επιθετικότητα και τις δικές τους καταστροφικές τάσεις. Είναι η συσσώρευση των εχθρικών προβολών στο σώμα της ομάδας, με στόχο την καταστροφή της.

Ο Nitsun υποστηρίζει ότι η έννοια της «αντι-ομάδας» δε θα πρέπει να νοηθεί ως μια μονολιθική δύναμη η οποία μοιραία καταστρέφει την ομάδα στο σύνολό της, αλλά ότι βρίσκεται σε μια συμπληρωματική σχέση με τις δημιουργικές δυνάμεις της ομάδας. Βέβαια, είναι απαραίτητο να αναγνωριστούν οι καταστροφικές δυνάμεις που υποκινεί η αντι-ομάδα και να υπάρξουν οι κατάλληλοι χειρισμοί έτσι ώστε να μην εμποδιστεί η εξέλιξή της. Ο Nitsun θεωρεί τη σύγκρουση μεταξύ των καταστροφικών και δημιουργικών δυνάμεων γενεσιουργό. Υπό αυτή την έννοια, συμφωνεί κυρίως με τον Foulkes, όσον αφορά τις εγγενείς θεραπευτικές ιδιότητες της ομάδας, ενώ διαφοροποιείται ουσιαστικά από τον Bion, ο οποίος υποστηρίζει ότι η παλινδρόμηση στις ομάδες συντελείται σε ένα καταστροφικό, κλειστό σύστημα.

Η έννοια της αντι-ομάδας, καίτοι χρειάζεται περισσότερη θεωρητική και κλινική επεξεργασία, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση διαφόρων καταστροφικών ή συγκρουσιακών γεγονότων. Θα μπορούσε, π.χ., να χρησιμεύσει ως μια διαφορετική ανάλυση των κλασικών πειραμάτων για την έρευνα της βίαιης και επιθετικής συμπεριφοράς, την οποία οργάνωσε ο Zimbardo (1969) στις φυλακές του Στάνφορντ των ΗΠΑ. Ο Zimbardo παρατήρησε ότι στους δεσμοφύλακες των φυλακών δημιουργείται μια κατάσταση όπου η θέληση, η δέσμευση και η υπευθυνότητα συγχωνεύονται για να δημιουργήσουν τον κύριο άξονα του τρόπου λήψης των αποφάσεων. Έτσι, η πράξη της ελεύθερης δέσμευσης σε κάτι για το οποίο αισθάνεται υπεύθυνος κανείς εξατομικεύει το λήπτη των αποφάσεων. Τα πειράματά του υποστηρίζουν την υπόθεση της απο-ατομικοποίησης, ως διαδικασία όπου μια σειρά από προϋπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες οδηγούν στην αλλαγή της πρόσληψης του εαυτού και του άλλου, με αποτέλεσμα να ελαττώνεται ο ουδός απελευθέρω-

σης οποιασδήποτε φυσιολογικά κατασταλμένης ή βίαιης συμπεριφοράς. Το μοντέλο αυτό χρησιμοποιήθηκε για να αιτιολογήσει τη βία του όχλου, σφαγές στο στρατό, βίαιη συμπεριφορά των αστυνομικών και, σε μια παραλλαγμένη μορφή της, την κακοποίηση συντρόφων-συζύγων. Θα ήταν ενδιαφέρον να αναλυθεί κατά πόσο οι παλινδρομικές τάσεις που αναπτύσσονται στην ομάδα των εθελοντών-δεσμοφυλάκων μπορούν να αιτιολογήσουν την ανάπτυξη της ιδιαίτερα βίαιης και αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς τους στο τέλος του πειράματος. Με άλλα λόγια, η αποδιοργάνωση της προσωπικότητας των εθελοντών στο πείραμα, καθώς και η επιθετικότητα που εξεδήλωσαν θα μπορούσαν να ερμηνευθούν μέσα από τις διεργασίες της ομάδας στα διάφορα στάδια της εξέλιξής της. Μπορεί, λόγου χάρη, τα συναισθήματα απο-ατομικοποίησης, το άγχος συγχώνευσης και κατακερματισμού της προσωπικότητας των ατόμων, όπως και η πληθώρα των καταστροφικών συναισθημάτων, τα οποία δεν μπόρεσε να μεταβολίσει η ομάδα, να είχαν ως αποτέλεσμα τη γένεση της αντι-ομάδας και την αυτοκαταστροφή της.